

92-174

Sociaal en Cultureel Planbureau

1986/nr. 53

Bevolking en voorzieningen
in de vier grote steden

Boekmanstichting - Bibliotheek
Herengracht 415
1017 BP Amsterdam
Tel. 6243730

Bevolking en voorzieningen in de vier grote steden

ahier

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a. wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b. bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoeleinden, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c. informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het bureau verricht zijn taak in bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het bureau te voeren beleid.

Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken, van Onderwijs en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw en Visserij, en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Frans Knol

Bevolking en voorzieningen in de vier grote steden

Een schets van mogelijke ontwikkelingen

Boekmanstichting - Bibliotheek
Herengracht 415
1017 BP Amsterdam
Tel. 6243739

Bevolking en voorzieningen in de vier grote steden

Een schets van mogelijke ontwikkelingen

Verkoopprijs f 12,50

Exemplaren van deze uitgaven zijn uitsluitend te bestellen door vooruitbetaling op:
bankrekening ABN 51.88.27.666 of op:
girorekening 751, t.n.v. Distributiecentrum Overheidspublicaties,
Postbus 20014, 2500 EA 's-Gravenhage,
onder vermelding van ISBN 90 346 0910 3
en adres van toezending of afleveringsadres

Sociaal en Cultureel Planbureau

Rijswijk, augustus 1986

2
boekmanslichting - Bibliotheek
Herengracht 412
1017 BP Amsterdam
Tel. 6243738

INHOUD

Boekmanstichting - Bibliotheek
Herengracht 415
1017 BP Amsterdam
Tel. 6243739

VOORWOORD	5
1 INLEIDING	7
1.1 De problematiek	7
1.1.1 Het functioneren van de stad	7
1.1.2 De negatieve spiraal in de stedelijke economie	8
1.1.3 De bereikbaarheid	10
1.2 Bovenlokale en lokale voorzieningen; de probleemstelling	11
1.3 De keuze van de steden	12
1.4 De opbouw van het rapport	13
Noten	14
2 KENMERKEN VAN DE BEVOLKING IN DE GROTE STEDEN	17
2.1 De problematiek	17
2.2 De leeftijdsopbouw	17
2.3 Huishoudensvormen	21
2.4 Inkomens	24
2.5 Conclusies	26
Noten	28
3 BOVENLOKALE VOORZIENINGEN	29
3.1 De winkels	29
3.2 Horecavoorzieningen	32
3.3 Culturele voorzieningen: theaters, bioscopen en musea	34
3.4 Culturele voorzieningen: openbare bibliotheken	42
3.5 Onderwijsvoorzieningen	43
3.6 Ziekenhuizen en andere bovenlokale medische voorzieningen	52
3.7 Bovenlokale voorzieningen voor bejaarden	56
3.8 Conclusies	59
Noten	61
4 BOVENLOKALE VOORZIENINGEN EN DE WERKGELEGENHEID IN DE GROTE STEDEN	63
4.1 De werkgelegenheid in het algemeen	63
4.2 De werkgelegenheid en de bovenlokale voorzieningen	65
Noten	73
5 ENIGE TOEKOMSTVERWACHTINGEN	75
5.1 Toekomstige bevolkingsontwikkelingen	75
5.1.1 Een prognose van de bevolking naar leeftijdsopbouw	75
5.1.2 Een prognose van de verdeling van de huishoudens over verschillende typen in de vier grote steden	78
5.2 Enige overwegingen met betrekking tot het aanbod en gebruik van voorzieningen in de grote steden in de toekomst	80
Noten	84
6 SAMENVATTING EN CONCLUSIES	85
Bijlage Gemeenten die tot de diverse onderscheiden gebiedscategorieën behoren	91

VOORWOORD

In het *Sociaal en Cultureel Rapport 1982* was een hoofdstuk gewijd aan de problematiek van de grote stad in Nederland. Dit gebeurde mede naar aanleiding van een verzoek van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken. Gezien de reacties op genoemd hoofdstuk, besloot het Sociaal en Cultureel Planbureau ook in de daaropvolgende jaren aandacht aan de (vier) grote steden te blijven besteden. Dit cahier beschrijft met name ontwikkelingen in het gebruik van voorzieningen in relatie tot de bevolking, een terrein waarover tot nog toe weinig kennis bestaat. Evenals in 1982 wordt in deze studie de stad gezien als een bestuurlijke eenheid, ondanks het feit dat sommigen de 'grote stad' anders en ruimer opvatten. Wel zijn de ontwikkelingen in de vier beschreven steden (Amsterdam, 's-Gravenhage, Rotterdam en Utrecht) steeds afgezet tegen de ontwikkelingen in hun directe omgeving. Daarmee werd ook tegemoet gekomen aan een andere wens, namelijk om naast de centrale stad ook de stadsregio in het onderzoek te betrekken.

Drs. A.J. van der Staay
(Directeur)

HOOFDSTUK 1 INLEIDING

1.1 De problematiek

In de jaren zeventig krijgen - naast de traditionele probleemgebieden - de vier grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht aandacht als probleemcategorie. Als vermoeden wordt onder meer geuit, dat er een verlaging van de kwaliteit en kwantiteit van de voorzieningen optreedt als gevolg van de verhuizing van vooral draagkrachtigen naar suburbane gebieden.¹ Niet alleen de selectie naar inkomen wordt als probleem gezien; er is ook aandacht voor een selectie naar leeftijd en gezinsfase. Jonge en gehuwde personen met kinderen trekken naar buiten, terwijl ouderen en niet-gezinshuishoudens in de stad achterblijven.

Deze processen zijn een specificatie van autonome ontwikkelingen die enerzijds de demografie en anderzijds de voorzieningen betreffen.

Autonome demografische ontwikkelingen: een achteruitgang van de bevolking in de steden door met name migratie. Gezinshuishoudens worden vervangen door een- en tweepersoonshuishoudens, waardoor de gemiddelde woningbezetting afneemt. In de grote steden trad dit proces sterker op dan in de rest van het land.

Autonome ontwikkelingen op het gebied van de voorzieningen: de reikwijdte van voorzieningen wordt groter ook onafhankelijk van ontwikkelingen in de bevolking als gevolg van schaalvergroting. Zo is het aantal winkeleenheden in Nederland sedert de jaren dertig teruggelopen van ongeveer 250.000 naar 120.000, ondanks een sterke groei van zowel de bevolking als de welvaart. Gepaard met deze ontwikkeling gaat een ruimtelijke concentratiebeweging: de meeste winkels bevinden zich tegenwoordig in centra. Het schaalvergrotings- en concentratieproces beperkt zich evenwel niet tot winkels. Ook buiten de commerciële sector wordt een vergelijkbare ontwikkeling waargenomen, volgens bijvoorbeeld de groepspraktijken van huisartsen.²

Voor de grote steden zouden deze processen negatief uitwerken:

- omdat het functioneren van de stad op het spel zou staan; hiervoor zou een goed werkend voorzieningenapparaat met een voldoende draagvlak noodzakelijk zijn;
- omdat de stedelijke economie in een negatieve spiraal zou geraken (vertrek van hogere inkomens- en opleidingsgroepen leidt tot een verminderd gebruik van voorzieningen, hetgeen weer leidt tot lagere inkomsten als gevolg van dit verminderd gebruik, hetgeen dan weer een lager stedelijk inkomen tot gevolg heeft, enzovoort) en omdat bovendien de werkgelegenheid afneemt als voorzieningen verdwijnen;
- omdat door uitdunning van voorzieningen de bereikbaarheid in geding komt.

1.1.1 Het functioneren van de stad

H. Burgers gaat in op het functioneren van steden. Zij onderscheiden een economische, sociale, culturele en bestuurlijke functie van de stad. In het kader van deze studie zijn vooral de drie eerstgenoemde van belang.

Wat betreft de *economische functie* stellen zij, dat vanuit de stad met vooral een marktfunctie zich de stad ontwikkelt als de plaats waar het bankwezen en later de industrie zich concentreert. In relatie hiermee wordt de stad tevens een concentratie van mensen, die een hoogwaardig voorzieningenniveau mogelijk maakt. Hierdoor worden steden en onderdelen daarvan, buurten en wijken, in toenemende mate

opgevat als 'draagvlak voor het functioneren van voorzieningen'. Op deze wijze krijgen de voorzieningen die oorspronkelijk een dienende functie voor de bewoners vervullen, een autonome factor. Een afbrokkelend voorzieningenniveau in de grote steden betekent dat iets 'uniëks' verloren gaat, dat alleen maar dankzij een voldoende draagvlak (= concentratie van mensen) kan blijven bestaan.

Over de *sociale functie* van de stad stelt de auteur dat voorzieningen voor deze functie minder belangrijk geworden zijn. Zou vroeger zich de publieke discussie in stedelijke salons en koffiehuisen hebben afgespeeld, thans is dit niet meer het geval en vindt deze nationaal in de media plaats. Een dergelijk proces wordt opgevat als een illustratie van het verschijnsel dat de betrokkenheid van stadsbewoners op de stad vermindert.

Ten aanzien van de *culturele functie* geldt dat de stad een centrum van cultureel leven is gebleven, ook al vindt de consumptie van cultuur voor een belangrijk deel thuis plaats (via radio, tv, boek, grammofoonplaat enzovoort). Vooral in het verleden is namelijk kapitaal in het culturele leven geïnvesteerd: er zijn theaters, filmzalen, schouwburgen, expositieruimten en dergelijke gerealiseerd, waar nog steeds (vernieuwende) activiteiten plaatsvinden.³

Het functioneren van de steden komt - hoewel veel abstracter - ook aan de orde in beleidsnota's.

Zo stelt de *Verstedelijkingsnota, beleidsvoornemen* dat voor het goed functioneren van stedelijke centra de aanwezigheid van een gevarieerde winkelstand, bioscopen en andere voorzieningen een voorwaarde is.⁴ Ook voor andere geografische gebieden wordt de aanwezigheid van voorzieningen wel als bepalend voor het functioneren ervan naar voren gebracht. Sommigen zijn zelfs van mening dat de identiteit van een eenheid als het kleine dorp erdoor bepaald wordt: vervallen de laatste voorzieningen, dan bestaat het dorp voor hen niet meer.

Op een geheel ander niveau, een niveau boven de grote steden zelfs, wordt ook een dergelijk beeld geschetst. In de *Verstedelijkingsnota, beleidsvoornemen* staat namelijk een passage over de 'wereldstad', waar gesteld wordt dat bepaalde voorzieningen met een internationaal karakter (bijvoorbeeld musea, wetenschappelijke instellingen) nodig zijn om die wereldstad als zodanig te laten functioneren. Verdwijnen ze, dan is er geen sprake meer van een wereldstad.⁵

Wanneer men dit beeld op een grote stad projecteert, blijken voorzieningen nodig die op grond van een groot draagvlak specialistische functies uitoefenen, zoals culturele voorzieningen, ziekenhuizen en instellingen voor voortgezet en hoger onderwijs. Met de specialisatie hangt een grote verscheidenheid en een veelvuldig voorkomen samen. Deze instellingen leveren, zolang ze in de stad aanwezig zijn, een positieve bijdrage aan onder meer de werkgelegenheid, concentratie van kennis en de levendigheid in de grote steden.

1.1.2 De negatieve spiraal in de stedelijke economie

De mogelijkheden van voorzieningen om te functioneren zijn sterk afhankelijk van het draagvlak, dat wil zeggen, het aantal bezoekers/consumenten dat nodig is om de voorziening te laten renderen.

Voor commerciële voorzieningen wordt dit draagvlak bepaald door het bedrag dat aan die voorzieningen wordt besteed. Dit moet voldoende hoog zijn om de ondernemer een redelijk inkomen te verschaffen.

Het bedrag is afhankelijk van het aantal consumenten dat de voorziening bezoekt, en het gemiddeld per consument bestede bedrag. Voor lokale voorzieningen is dit bedrag relatief laag, voor bovenlokale voorzieningen relatief hoog. Vermindert de bevolking

in de omgeving van de voorziening, dan is het niet uitgesloten dat het bestede bedrag lager wordt en de onderneming niet verder kan renderen. Dit is vooral het geval als de bevolking tevens in inkomen achteruitgaat.

Voor niet-commerciële voorzieningen gelden vaak draagvlaknormen, die in de plaats komen van het rendementscriterium.⁶ Ze zijn er voor onderwijsvoorzieningen en zorgvoorzieningen. Het voortbestaan van deze voorzieningen is soms mede en soms uitsluitend afhankelijk van subsidies die door de gemeenten worden verstrekt (die de daarvoor benodigde gelden vaak via onder meer rijksbijdrageregelingen van het rijk ontvangen). Dit betekent dat een proces van selectieve bevolkingsdaling en daardoor een verminderd gebruik van dergelijke voorzieningen niet tot gevolg hoeft te hebben dat deze ook met sluiting bedreigd worden. Toch wordt verwacht dat - indien een dergelijk proces zich inderdaad blijft voordoen - uiteindelijk sluiting volgt, daar ook bij subsidiegevers impliciet of expliciet exploitatie-overwegingen gelden. Daarbij komt dat veel niet-commerciële voorzieningen weliswaar geen kostprijs in rekening brengen, maar wel een vraagprijs hanteren, in de vorm van bijvoorbeeld eigen bijdragen.

Kruyt wijst op de ontwikkeling van een negatieve spiraal in het stedelijk inkomen. Hij constateert voor Amsterdam dat het stedelijk inkomen (het bedrag aan inkomens dat door de stedelijke bevolking wordt verdiend) in de periode 1972-1975 steeg onder invloed van de procentuele stijging van de hoofdelijke inkomens, en ondanks de achteruitgang van de bevolking. In de periode 1975 tot en met 1978 was er niet langer een stijging van het stedelijk inkomen, terwijl tussen 1978 en 1982 de achteruitgang in de inkomens sterker is dan die in de bevolking als totaal.

Deze inkomensontwikkeling kan negatieve gevolgen hebben voor bestedingen aan goederen en diensten binnen de stad, en daarmee dus ook voor de voorzieningen, waar deze goederen en diensten worden aangeboden.⁷

Naast dalende inkomens betekent zo'n proces ook daling van werkgelegenheid.

Gaat Kruyt uit van een inkomensontwikkeling op macro-niveau, Cortie en Van der Ven baseren zich - eveneens voor Amsterdam - op een relatie tussen inkomensverdeling en voorzieningenniveau. Zij stellen dat een beter, meer grootstedelijk voorzieningenapparaat zich zou kunnen ontwikkelen, als Amsterdam meer zou bouwen voor de hogere inkomens. 'Nieuwe huishoudens', veelal alleenstaanden en samenwonende tweeverdieners die het wonen in of nabij de binnenstad prefereren, vormen een categorie die sterk gericht zou zijn op het gebruik van stedelijke voorzieningen en functies. Met name voor deze categorie vragen zij aandacht om de afbraak van (hoogwaardige) voorzieningen tegen te gaan.⁸

De literatuur over de inkomensontwikkeling in de grote steden en het gebruik van voorzieningen is mede een reactie op de steeds terugkerende discussie in de beleidssfeer. Voor zover die discussie in de jaren zeventig plaatsvond, kan teruggerepen worden op de overzichtsstudie van Kok. Hij laat de toelichtingen bij structuurplannen en beleidsnota's de revue passeren. In het Amsterdamse structuurplan van 1974 signaleert hij de constatering, dat vooral de grotere gezinnen, en daaronder *degenen die door hun inkomen daartoe in staat zijn*, de stad verlaten. Daarbij wordt gesteld, dat door hun vertrek de omzetten van de aangeboden goederen en diensten teruglopen. De stad zou zo van het draagvlak voor het gevarieerde voorzieningenpakket op sociaal, cultureel en economisch terrein worden beroofd.⁹

Ook in Den Haag worden (in 1973) dergelijke geluiden gehoord. In een beleidsnota van de gemeentelijke dienst voor de Stadsontwikkeling wordt gesteld, dat in het centrum (ook) een min of meer koopkrachtige bevolking moet worden gehuisvest. Deze wordt namelijk gezien als het daadwerkelijk draagvlak voor een aantal voorzieningen die de identiteit van het centrum, en daarmee van het gewest bepalen.¹⁰

De beleidsmatige aandacht voor de relatie tussen voorzieningenniveau en inkomensontwikkeling stopt echter niet in de jaren zeventig. Het in 1982 uitgebrachte voorontwerp van het nieuwe Amsterdamse structuurplan *De stad centraal* stelt bijvoorbeeld: 'Het is immers gebleken, dat vooral de midden- en hoge inkomensklassen Amsterdam verlaten en in de regio gaan wonen'. Verwacht wordt, dat mede hierdoor de consumptieve bestedingen in Amsterdam zullen afnemen.¹¹ En in het Haagse *Ontwerp structuurplan, eerste stap* (december 1979) wordt gesteld, dat de kleinere bevolkingsomvang (van de stad) maakt, dat allerlei voorzieningen van de stad achteruitgaan, welk proces nog wordt versterkt doordat 'jonge gezinnen die het kunnen betalen, naar buiten verhuizen'.¹²

Dit pessimistische beeld moet echter wel enigszins gerelativeerd worden. Ex-stedelingen blijven zeker enige tijd georiënteerd op de grote stad die zij bewoonden. Ten aanzien van het bezoek aan winkels is daar onderzoek naar gedaan door Korteweg en Van Weesep.

Zij concluderen, dat personen die uit Amsterdam zijn verhuisd, voor sommige winkelactiviteiten naar Amsterdam terugkeren, en dat migranten vaker dan autochtonen (in dit geval uit een aantal gemeenten in Noord-Holland) in Amsterdam winkelen. Toch winkelt een derde van de migranten nooit (meer) in de hoofdstad. Belangrijker echter voor de ontwikkeling van de besteding voorzieningen in de grote steden lijkt het feit dat winkelen sterk verbonden is met andere sociale activiteiten. Er valt namelijk te verwachten, dat - naarmate men langer in een nieuwe gemeente woont - de contacten met de donorstad zullen verwateren, sociale activiteiten daar zullen afnemen, en de combinatie met winkelen aldaar niet langer plaatsvindt.¹³ Verder gebruiken ex-stedelingen als gevolg van woon-werkrelaties toch nog vaak stedelijke voorzieningen. Ter Hart en Dieleman tonen aan, dat de Amsterdamse commerciële voorzieningen het kantoorpubliek tot hun markt kunnen rekenen, dat men zich vooral op de winkelvoorzieningen richt en in mindere mate op de horecavoorzieningen. Het gebruik vindt vooral in de middagpauze plaats. Na de arbeid zoeken de forensen zo snel mogelijk de suburbane woonomgeving weer op.¹⁴ Anderzijds zullen stedelingen vaak buiten het centrum van de stad voorzieningen gebruiken. Het ontstaan van nieuwe winkelcentra in buitenwijken draagt daartoe bij. Zo concludeert het distributieplanologisch onderzoek van de gemeente Utrecht, dat voor 30% van de huishoudens uit Utrecht het centrum aldaar niet de eerste aankoopplaats is voor niet dagelijkse goederen.¹⁵ Dit hangt samen met een goede bereikbaarheid van excentrisch gelegen grootschalige winkelgebieden voor met name het autoverkeer (parkeren!). Een dergelijke goede bereikbaarheid geldt ook voor verschillende expositiehallen en congresgebouwen, waardoor bezoek aan culturele evenementen eveneens vaak buiten het centrum zal plaatsvinden.

1.1.3 De bereikbaarheid

Een consequentie van eventuele sluitingen van voorzieningen als gevolg van een kleiner wordend draagvlak is een slechtere bereikbaarheid van de overgebleven voorzieningen en daarmee een verslechterd leefklimaat. Zo wordt in het *Ontwerp structuurplan, eerste stap* van Den Haag voor het volgende aandacht gevraagd: 'De kleinere bevolkingsomvang maakt, dat allerlei voorzieningen van de stad achteruitgaan. Scholen komen leeg te staan, en winkels verdwijnen. (...) Mensen moeten verder lopen om de voorzieningen die ze nodig hebben te bereiken.'¹⁶

De *relatieve* positie van de grote steden ten aanzien van hun voorzieningsituatie hoeft echter niet ernstig aangetast te worden, ondanks de ontwikkelingen die in het voorgaande zijn geschetst. Dit heeft te maken met enerzijds de grote bevolkingsdichtheid

in de grote steden en anderzijds de mogelijke oriëntatie van de ex-stedelingen op voorzieningen in de grote stad.

Door de grote bevolkingsdichtheid weet de stedeling - bij sluiting van een voorziening - in het algemeen een alternatief binnen zijn bereik, vooral waar het gaat om lokale voorzieningen. Een analyse op een aantal vragen naar de bereikbaarheid van lokale voorzieningen, die in het Leefsituatieonderzoek (LSO) 1983 zijn opgenomen, toont dat er maar weinig stedelingen zijn die niet binnen vijftien minuten loopafstand over de meest relevante voorzieningen beschikken.

Ook ten aanzien van bovenlokale voorzieningen is de stedeling, maar ook de gewestbewoner die van deze voorzieningen gebruik maakt, in het algemeen goed af. Het openbaar vervoer is er goed. Ossewaarde laat zien dat het aantal voertuigkilometers per km² in Den Haag vele malen groter is dan in een stad als Breda. In het eerste geval gaat het om 44, in het tweede geval om 10 km.¹⁷

1.2 Bovenlokale en lokale voorzieningen; de probleemstelling

De voorgaande analyse geeft aan dat de in de literatuur geschetste problematiek in principe alle voorzieningen geldt. Toch zijn niet alle voorzieningen wezenlijk voor de grote stad. Met name Burgers wees hierop. Het gaat alleen om hoogwaardige voorzieningen opgenomen, omdat in de stad een groot draagvlak is, en zij een bredere reikwijdte dan alleen de grote stad hebben en dus bovenlokaal kunnen worden genoemd. Dit laat onverlet dat ook ten aanzien van andere (lokale) voorzieningen problemen kunnen optreden, maar deze zijn niet essentieel voor het wezen van de stad (het gaat voor de gebruiker meestal om uitdunning en daardoor een slechtere bereikbaarheid van overige voorzieningen).

Van belang daarbij is, dat de bovenlokale voorzieningen in veel mindere mate direct de ontwikkeling van de bevolking volgen dan de lokale. Vertrek van de bevolking uit de steden hoeft voor een bovenlokale voorziening geen reden te zijn tot het zien vertrekken van de klantenkring. Soms vertrekt de cliëntèle uiteindelijk wel, maar is sprake van vertraging; het kan echter ook zijn, dat de voorziening zich goed in de grote stad handhaaft, zolang het milieu van die grote stad daartoe aantrekkelijk blijft.

In de verdere rapportage wordt nagegaan, in hoeverre ontwikkelingen in de bevolking van de vier grote steden een relatie hebben met de ontwikkelingen in de bovenlokale voorzieningen. De probleemstelling luidt:

- Is er sprake van dat bovenlokale voorzieningen in de grote steden zich in belangrijke mate handhaven, of verdwijnen ze juist op den duur?
- Wat is de relatie met het gebruik vanuit de stad zelf en het gebruik vanuit de regio?
- Wat zijn de effecten op de werkgelegenheid in de grote steden?

Tot de bovenlokale voorzieningen worden die voorzieningen gerekend, die tenminste op het niveau van de grote stad opereren. Daarbij doet zich echter het probleem voor, dat verschillende voorzieningen zowel op lokaal als op bovenlokaal niveau opereren. Een goed voorbeeld van een voorziening die op beide niveaus werkzaam is, is de openbare bibliotheek die haar functies uitoefent vanuit een centrale bibliotheek en vanuit filialen. De centrale bibliotheek heeft tot doel de gehele stad te voorzien, terwijl de filialen wijkgericht werken. Gemeten aan het boekenbezit van de bibliotheken blijkt het moeilijk deze voorziening goed in te delen. Hoewel de meeste boeken in de filialen aanwezig zijn, blijkt de centrale bibliotheek toch nog een belangrijke plaats in te nemen. Met name dat laatste verschijnsel is de reden om de openbare bibliotheken in de rij van te behandelen bovenlokale voorzieningen op te nemen. In deze rij komen de volgende voorzieningen voor:

- in de sfeer van de detailhandel: winkels voor niet dagelijkse goederen, inclusief warenhuizen;
- in de sfeer van de horeca: restaurants;
- in de sfeer van de cultuur: schouwburgen, concertgebouwen, bioscopen, musea, openbare bibliotheken;
- in de sfeer van het onderwijs: het algemeen voortgezet onderwijs, het lager beroepsonderwijs, het middelbaar beroepsonderwijs, het hoger beroepsonderwijs en het wetenschappelijk onderwijs;
- in de sfeer van de gezondheidszorg: ziekenhuizen, psychiatrische inrichtingen en zwakzinnigeninrichtingen;
- in de sfeer van de bejaardenzorg: bejaardenoorden, verpleeghuizen en gezinsverzorging (een belangrijk deel hiervan, de bejaardenverzorging, richt zich op de categorie bejaarden).

Deze voorzieningen werken alle consumentgericht en hebben een vrij belangrijk werkgelegenheidseffect.

1.3 De keuze van de steden

In dit rapport staan de vier grote steden van Nederland centraal en deze - te zamen één categorie vormend - worden vergeleken met andere gebiedscategorieën. Er is gekozen voor een studie van juist de vier grote steden van Nederland omdat ten aanzien van deze categorie een speciaal - gecoördineerd - rijksbeleid is ontwikkeld via het ministerie van Binnenlandse Zaken, en dit voor de overige stedelijke gebiedscategorieën niet het geval is. Dit beleid heeft gestalte gekregen in een aantal nota's, zoals *Een schuyt, die tegen stroom wordt opgeroeyt*, en *De grote stedenproblematiek*.¹⁸ Daarnaast is er sprake van een algemene welzijnsovereenkomst tussen de vier grote steden en het rijk.¹⁹

Dit rijksbeleid is tot stand gekomen als vervolg op het zogeheten agenda-overleg, dat in 1974 is ontstaan na een periode waarin op ambtelijk en bestuurlijk niveau werd onderzocht, hoe tot saneringen in de financiële verhouding tussen het rijk en de vier grote gemeenten kon worden gekomen. Het agenda-overleg maakt het de vier grote steden mogelijk voortdurend hun problematiek bij het rijk aanhangig te maken. Iets eerder, in 1973 verscheen - in het kader van procedures rond de *Derde nota over de ruimtelijke ordening* - een notitie van de directeurs van de diensten stadsontwikkeling van de vier grote steden, waarin een aantal problemen naar voren wordt gebracht die ook nu nog actueel gevonden worden.²⁰ De problemen zijn:

- de daling van de bevolking (tot voor kort duidelijk; inmiddels vindt een stabilisatie plaats);
- de selectieve ontwikkeling van de bevolking;
- de achteruitgang van het woonklimaat;
- de vermindering van de attractie van de steden voor bedrijven;
- de hoge aantallen werklozen;
- de verlaging van de kwaliteit van de voorzieningen door een verminderd draagvlak als gevolg van de verhuizing van draagkrachtigen naar suburbane gebieden;
- de ontoereikende infrastructuur voor het vervoer.

Daarnaast worden nog de verschijnselen 'minderheden' en 'drugs', alsmede 'lage inkomens' genoemd.

Op één van die problemen, de (vermeende) verlaging van de kwaliteit van het voorzieningenniveau als gevolg van de verhuizing van draagkrachtigen naar suburbane gebieden (elders ook wel meer in het algemeen de problematiek van het voorzieningenniveau genoemd), wordt in dit cahier nader ingegaan.²¹

Het is evenwel duidelijk dat dit probleem niet uniek is voor de vier grote steden, evenmin trouwens als andere problemen die door de vier grote steden naar voren zijn gebracht.²² Ook andere steden boven de 100.000 inwoners en zelfs kleinere kunnen op een meer bescheiden schaal te maken hebben met vergelijkbare problemen. Dit feit leidt ertoe, dat er sinds kort enige druk bestaat om behalve aan de vier grote ook aandacht te besteden aan andere steden, voorlopig nog steden boven de 100.000 inwoners. Doel daarvan is na te gaan, of ook (enkele van) die andere steden in aanmerking komen voor het speciale beleid dat voor 'de grote vier' is ontwikkeld. De Vereniging van Nederlandse Gemeenten heeft daartoe een eerste aanzet gegeven door middel van de studie *Steden vergeleken*.²³

Naast het grote-stedenbeleid van het ministerie van Binnenlandse Zaken is er ook ander beleid dat voor de grote steden relevant is. Vooral in het ruimtelijk beleid en in het stadsvernieuwingsbeleid is er veel aandacht voor de grote steden. Hier is echter geen sprake van exclusiviteit van de vier grote steden. In de *Structuurschets stedelijke gebieden 1983*, waarvan in 1984 de regeringsbeslissing is verschenen, komen ook steden en stadsgewesten buiten de Randstad aan de orde. Niettemin vragen sommigen zich af, of er niet te veel aandacht voor de vier grote steden is.²⁴

Hoewel het Sociaal en Cultureel Planbureau in deze studie de vier grote steden centraal gesteld heeft, zijn wel waar mogelijk de vier grote steden vergeleken met overige gebiedscategorieën (zie bijlage). Dominant daarbij is de relatie tussen de vier grote steden en de zogeheten randgemeenten.

1.4 De opbouw van het rapport

Het rapport is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 2 wordt weergegeven, hoe de stedelijke bevolking zich naar leeftijdsopbouw en naar huishoudensvorm heeft ontwikkeld, waarbij deze ontwikkeling met name gerelateerd wordt aan die in de zogeheten randgebieden. Daarnaast komt in hoofdstuk 2 de inkomensontwikkeling aan de orde. Hoofdstuk 3 gaat in op de ontwikkelingen van de voorzieningen en het gebruik van deze voorzieningen vanuit de stad en haar omgeving, waarna in hoofdstuk 4 de gevolgen voor de werkgelegenheid worden besproken. In hoofdstuk 5 worden vervolgens enige toekomstontwikkelingen geschetst, waarna in hoofdstuk 6 met een samenvatting wordt afgesloten.

- ¹ *Sociaal en Cultureel Rapport 1982. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1982, hoofdstuk 14 (Sociaal en Cultureel Planbureau).*
- ² *Bak, L. Schaalvergroting en ruimtelijke concentratie in de verzorgingssector. In: Holtgreffe, A.A.J., en J. Rouwendal. Voorzieningen in stad en streek, mag het een onsje minder zijn? Amsterdam: Vakgroep Ruimtelijke Economie VU, 1984 (discussienota 1984-8).
Burgers, J. Macro sociale ontwikkelingen en de stad. In:*
- ³ *Grunfeld, F. (red.), en J.P.A. Pouwels, e.a. De stad is niet meer wat zij was: een voorstudie naar de stedelijke veranderingen en hun implicaties voor het wonen. Tilburg: IVA/SSV/ITS, 1983, p.103-118.*
- ⁴ *Derde nota over de ruimtelijke ordening. Deel 2: Verstedelijkingsnota, deel 2a: Beleidsvoornemen over spreiding, verstedelijking en mobiliteit. Tweede Kamer, vergaderjaar 1975/1976, 13754, nrs.1-2, p.45.*
- ⁵ *Zie noot 4, p.49.*
- ⁶ *Zie voor deze normen:*
 - *Nijhof, P. (red.). Planologische kengetallen. Alphen a/d Rijn: Samsom, losbladige uitgave.
Voor de normen betreffende het onderwijs moet echter verwezen worden naar andere publikaties, bijvoorbeeld:*
 - *Sociaal en Cultureel Rapport 1984. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1984, p.403 (Sociaal en Cultureel Planbureau). De normen over dit onderwerp in de bovengenoemde bundel zijn gedateerd.*
- ⁷ *Kruyt, B. De stedelijke inkomensontwikkeling, een benauwend vooruitzicht. In: Economisch Statistische Berichten 68 (1983) 3424 (p.856-860).*
- ⁸ *Cortie, C., en J. van der Ven. Amsterdam moet meer bouwen voor hogere inkomens. In: Bouw 38 (1983) 7 (p.23-26).*
- ⁹ *Kok, Jan B. Sleutelen aan de stedelijke bevolkingssamenstelling. Amsterdam: Planologisch en Demografisch Instituut, 1982, p.63 (Universiteit van Amsterdam).
Zie noot 9, p.92.*
- ¹⁰ *Ontwerpstructuurplan, de stad centraal. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 1982, p.72.*
- ¹¹ *Ontwerpstructuurplan, eerste stap. 's-Gravenhage: Gemeente 's-Gravenhage, 1979, p.19.*
- ¹² *Korteweg, P.J. en J. van Weesep. Shopping patterns of suburbanities. In: Tijdschrift voor economische en sociale geografie 71 (1980) 6 (p.318-326).*
- ¹³ *Zie:*
 - *Hart, H.W. ter, en F.M. Dieleman. Kantooremployees en het stadscentrum. Enkele resultaten van een onderzoek naar de activiteiten en de bestedingen tijdens de lunchpauze en na het werk. Amsterdam: Economisch Geografisch Instituut, 1982 (Universiteit van Amsterdam; EGI-paper nr. XIII).*
 - *Kruythof, H. Transformatie van kantoren in woonruimte: een versterking van het draagvlak van voorzieningen. Delft: Delftsche uitgevers maatschappij, 1985, p.318-326 (In: Planologische Discussiebijdragen 1985).*
- ¹⁴ *DPO Utrecht en omgeving. Deel 3: Koopstromen in de regio Utrecht. 's-Gravenhage: Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf, 1982.*
- ¹⁵ *Zie noot 12, p.19.*
- ¹⁶ *Zie:*
 - *Knol, F.A. Bereikbaarheid van voorzieningen in 1983. Delft: Delftsche uitgevers*

maatschappij, 1986, p.349-358 (In: Planologische Discussiebijdragen 1986).

- *Ossewaarde, J.M. Een onsje meer of minder? Normering voorzieningenniveau bij het openbaar vervoer. In: Holtgreffe, A.A.J., en J. Rouwendal (red.): Voorzieningen in stad en streek, mag het een onsje minder zijn? Amsterdam: Vakgroep Ruimtelijke Economie VU, 1984 (discussienota 1984-8).*

¹⁸ Zie:

- *Een schuyt die tegen stroom wordt opgeroeyt. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1982 (ministerie van Binnenlandse Zaken, gemengde werkgroep grote steden).*
- *De grote stedenproblematiek. Tweede Kamer, vergaderjaar 1984/1985, 17190, p.26, nr.17.*

¹⁹ *Algemene welzijnsovereenkomst tussen de minister en de staatssecretaris van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en de gemeentebesturen van Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage en Utrecht, 30 augustus 1983.*

²⁰ Zie:

- *Noot 4;*
- *De grote stad als probleemgebied: notitie Directeuren van Stadsontwikkeling Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage en Utrecht.*

²¹ *Zie noot 18. De grote stedenproblematiek.*

²² *Vergelijkend onderzoek vier grote steden en verkennend onderzoek naar de specifieke problematiek van de vier grote gemeenten in vergelijking met andere grote steden (met meer dan 100.000 inwoners) in Nederland. 's-Gravenhage: Cebeon, juni 1981 (ministerie van Binnenlandse Zaken).*

²³ *Steden vergeleken. 's-Gravenhage: Vereniging van Nederlandse Gemeenten, 1984 (VNG-studies nr.5).*

²⁴ *Oosterhaven, J. Regionaal economische kanttekeningen bij de structuurschets stedelijke gebieden. 's-Gravenhage: NIROV, 1984, p.75 In: Studiedag NIROV, 9 februari 1984, Structuurschets Stedelijke Gebieden, bundel van de op de dag gehouden inleidingen.*

HOOFDSTUK 2 KENMERKEN VAN DE BEVOLKING IN DE GROTE STEDEN

2.1 De problematiek

Bevolkingsontwikkelingen zijn van belang of worden van belang geacht voor het voorzieningengebruik en als gevolg daarvan voor het voorzieningenniveau. Belangrijk zijn enerzijds demografische processen: ontwikkelingen in de leeftijdsopbouw en in de verdeling over de huishoudenstypen, en anderzijds inkomensontwikkelingen. In dit hoofdstuk worden gegevens gepresenteerd over de ontwikkeling in de leeftijdsopbouw in de grote steden tussen 1972 en 1985, in de verdeling over huishoudensvormen tussen 1979 en 1983, en van de inkomensontwikkeling tussen eveneens 1979 en 1983.

2.2 De leeftijdsopbouw

Tabel 2.1 laat zien, dat de afname van de bevolking in Amsterdam die zich in de periode 1972-1985 heeft voorgedaan, zichtbaar is in vrijwel alle leeftijdscategorieën, waarbij opvallende uitzonderingen de categorieën 30-39 jaar en 75+ zijn.

Het aantal 30-39-jarigen nam tussen 1972 en 1985 toe van 90.411 tot 115.732, terwijl het aantal 75+ ers toenam van 42.919 tot 48.915. Deze absolute toename weerspiegelt zich in een toename van hun aandeel in de bevolking, waardoor zij steeds meer 'het gezicht van Amsterdam' gaan bepalen. Met name het aandeel van de 30-39-jarigen nam toe, en wel van 11% tot 17% van de bevolking.

De toename van het aantal 75+ ers zorgde ervoor, dat in de jaren zeventig en in het begin van de jaren tachtig in Amsterdam alleen in relatieve zin sprake was van vergrijzing: het percentage 65+ ers nam toe van 14,5% in 1972 tot 15,9% in 1985. Het aantal 65+ ers nam echter af. Waren er in 1972 nog 116.650 ouderen in de hoofdstad, in 1985 was hun aantal gedaald tot 107.530.

Naast de groep ouderen is er in Amsterdam nog één die een absolute afname gepaard ziet gaan met een relatieve toename. Het betreft de 20-29-jarigen die hun aantal zagen dalen van 148.766 in 1972 tot 142.498 in 1985, maar hun aandeel zagen stijgen van 18,4% in 1972 tot 21,1% in 1985.

Rotterdam vertoont, wat de ontwikkeling in de leeftijdsopbouw betreft, eenzelfde beeld als Amsterdam, zij het veel minder geprononceerd. Ook hier neemt de bevolking

Tabel 2.1 De ontwikkeling van de bevolking van Amsterdam naar leeftijd, 1972-1985 (in procenten van de totale stadsbevolking in het betreffende jaar)

	1972	1974	1976	1978	1980	1982	1984	1985
0- 4	5,9	5,4	4,8	4,5	4,6	4,8	4,9	5,0
5-14	13,1	12,7	12,3	11,5	10,5	9,7	9,1	8,8
15-19	7,1	7,2	7,3	7,2	7,2	6,9	6,4	6,1
20-29	18,4	18,9	19,9	19,7	19,9	20,2	20,6	21,1
30-39	11,2	11,4	11,9	13,7	14,9	15,8	16,7	17,1
40-54	18,0	17,6	16,9	16,2	15,7	15,5	15,4	15,5
55-64	11,8	11,7	11,7	11,7	11,4	11,1	10,8	10,5
65-74	9,2	9,4	9,3	9,4	9,4	9,2	9,0	8,8
75+	5,3	5,7	5,9	6,1	6,4	6,8	7,1	7,1
totaal (=100%)	807.742	770.805	751.156	728.746	716.919	700.759	676.621	675.579

Bron: CBS-opgave

in alle leeftijdscategorieën af, met uitzondering van de 30-39-jarigen en de 75+ ers. Zo bedroeg het aantal personen in de leeftijdscategorie 30-39 jaar in 1985: 80.845 (14,2% van de Rotterdamse bevolking), terwijl er in 1972 zich slechts 75.004 personen in deze categorie bevonden (11,2% van de Rotterdamse bevolking).

Het aantal 75+ ers steeg van 33.560 tot 44.147 (of van 5% tot 7,7% van de Rotterdamse bevolking).

Het aantal 65+ ers nam - in tegenstelling tot in Amsterdam - in de tweede stad van het land toe, en wel van 94.921 in 1972 tot 98.324 in 1985. Dit betekent dat in absolute en in relatieve zin in Rotterdam sprake was van vergrijzing. Het percentage 65+ ers steeg van 14% in 1972 tot 17% in 1985.

Een categorie, waarin zich ook in Rotterdam een absolute afname paarde aan een toename van de percentages, is de groep 20-29-jarigen. Hun aantal daalde van 108.615 in 1972 tot 104.065 in 1985, terwijl hun aandeel in de Rotterdamse bevolking steeg van 16,2% tot 18,2% (zie tabel 2.2).

In Den Haag zijn de ontwikkelingen in de leeftijdsopbouw niet anders dan in Amsterdam en Rotterdam. Ook hier is sprake van een afname van de bevolking in alle leeftijdscategorieën, met uitzondering van de 30-39-jarigen en de 75+ ers. Vooral het aantal 30-39-jarigen nam hier sterk toe, in de periode 1972-1985 van 53.108 tot 66.575. Het aantal 75+ ers steeg in dezelfde periode van 33.560 tot 36.938.

De toename in deze categorieën vertaalt zich in de toename in hun proporties. Het percentage 30-39-jarigen steeg van 10 tot 15, en het percentage 75+ ers van 6,1 tot 8,3.

Tabel 2.2 De ontwikkeling van de bevolking van Rotterdam naar leeftijd, 1972-1985 (in procenten van de totale stadsbevolking in het betreffende jaar)

	1972	1974	1976	1978	1980	1982	1984	1985
0- 4	6,4	5,8	5,1	4,6	4,6	4,9	5,1	5,3
5-14	14,3	13,8	13,6	13,0	12,1	11,3	10,6	10,2
15-19	7,7	7,8	7,9	8,0	8,1	7,9	7,4	7,2
20-29	16,2	16,5	17,0	16,3	16,5	17,0	17,7	18,2
30-39	11,2	11,1	11,0	12,2	12,7	13,1	13,8	14,2
40-54	18,1	18,0	17,8	17,2	16,9	16,6	16,3	16,4
55-64	11,9	11,9	11,9	12,1	11,9	11,7	11,6	11,5
65-74	9,2	9,7	9,8	10,2	10,3	10,1	9,9	9,5
75+	5,0	5,4	5,9	6,3	6,8	7,3	7,7	7,7
totaal (=100%)	670.060	635.910	614.767	590.312	579.194	568.167	555.349	571.081

Bron: CBS-opgave

Tabel 2.3 De ontwikkeling van de bevolking van Den Haag naar leeftijd, 1972-1985 (in procenten van de totale stadsbevolking in het betreffende jaar)

	1972	1974	1976	1978	1980	1982	1984	1985
0- 4	5,8	5,3	4,8	4,4	4,5	4,9	5,1	5,1
5-14	13,5	13,0	12,8	12,1	11,4	10,7	10,1	9,8
15-19	7,9	7,8	7,9	7,7	7,6	7,3	6,8	6,6
20-29	15,5	15,8	16,6	16,4	16,8	17,3	17,4	17,5
30-39	10,1	10,0	10,5	12,0	12,8	13,6	14,6	15,0
40-54	18,3	17,8	17,0	16,4	15,6	15,4	15,3	15,4
55-64	13,1	13,3	13,2	13,0	12,7	12,2	11,7	11,5
65-74	9,8	10,4	10,6	11,0	11,1	11,0	10,8	10,6
75+	6,1	6,5	6,7	7,1	7,4	7,7	8,2	8,3
totaal (=100%)	525.368	494.696	479.369	464.858	456.886	454.300	445.206	443.456

Bron: CBS-opgave

Ook het aantal en het aandeel 65+ ers in Den Haag nam toe, en wel van 82.994 tot 84.086 (of van 15,9 tot 18,9%)

Daarnaast geldt ook voor Den Haag, dat de 20-29-jarigen een absolute afname koppelen aan een duidelijke relatieve toename. Nam hun aantal af van 81.374 in 1972 tot 77.597 in 1985, in dezelfde periode steeg hun aandeel van 15,5% tot 17,5% van de Haagse bevolking (zie tabel 2.3).

In Utrecht nam het aantal 30-39-jarigen in de periode 1972-1985 toe van 31.990 tot 34.340, vergeleken met de andere steden een weinig spectaculaire ontwikkeling. De toename van het aantal 75+ ers (van 10.376 tot 13.765) was zelfs aanzienlijker.

Daar ook in Utrecht de totale bevolking in de periode 1972-1985 is afgenomen, betekent een toename in een bepaalde leeftijdsklasse - evenals in de andere grote steden - een toename van het aandeel in de stedelijke bevolking. Zo nam het percentage 30-39-jarigen in de periode 1972-1985 toe van 11,6 tot 14,9, terwijl het aandeel 75+ ers steeg van 3,8% tot 6% van de totale stadsbevolking.

Evenals in de andere grote steden was in Utrecht in relatieve zin sprake van vergrijzing: het percentage 65+ ers steeg tussen 1972 en 1985 van 10,7 tot 14,0. En evenals in Rotterdam en Den Haag ging deze relatieve toename gepaard met een absolute: het aantal 65+ ers nam in de beschouwde periode toe van 29.392 tot 32.253.

Ook een andere ontwikkeling die in de overige grote steden is waargenomen, ging aan Utrecht niet voorbij. Het percentage 20-29-jarigen steeg (van 20,4% in 1972 tot 24,0% in 1985) in weerwil van een absolute afname van het aantal Utrechters in deze leeftijdsgroep (zie tabel 2.4).

Tabel 2.4 De ontwikkeling van de bevolking van Utrecht naar leeftijd, 1972-1985, (in procenten van de totale stadsbevolking in het betreffende jaar)

	1972	1974	1976	1978	1980	1982	1984	1985
0- 4	7,6	6,7	5,4	4,6	4,6	4,8	4,8	4,9
5-14	15,2	14,9	14,5	13,6	12,4	11,3	10,3	9,7
15-19	8,5	8,5	8,5	8,7	8,7	8,4	7,9	7,6
20-29	20,4	21,0	21,7	21,5	22,2	22,9	23,5	24,0
30-39	11,6	11,5	11,4	12,5	13,0	13,6	14,5	14,9
40-54	16,2	16,2	16,1	15,8	15,5	15,2	15,1	15,0
55-64	9,7	9,8	10,0	10,3	10,2	10,2	10,0	9,9
65-74	6,9	7,3	7,8	8,1	8,2	8,1	8,1	8,0
75+	3,8	4,2	4,5	5,0	5,3	5,6	5,9	6,0
totaal								
(=100%)	274.974	263.635	250.887	240.713	237.037	234.543	230.414	229.969

Bron: CBS-opgave

Wanneer de ontwikkelingen in de periode 1972-1985 nog eens op een rij worden gezet, dan blijkt, dat er enerzijds een vergrijzing optrad: het percentage 65+ ers nam overal toe, terwijl bovendien hun aantal steeg in drie van de vier grote steden. Verder nam het aantal en het aandeel 75+ ers in alle vier steden toe. Anderzijds was er sprake van een verjonging in die zin, dat het aantal dertigers sterk toenam (terwijl binnen de categorie twintigers een absolute afname gepaard ging met een relatieve toename).

In hoeverre zijn deze ontwikkelingen in de grote steden bijzonder? Immers, ook landelijk deed zich in de beschouwde periode vergrijzing voor en landelijk vertaalde de na-oorlogse geboortegolf zich in een toename van het aantal dertigers.

Tabel 2.5 laat zien, dat de toename van het aandeel 75+ ers aanzienlijk groter was dan landelijk. Het aandeel 65-74-jarigen daarentegen nam in Den Haag even sterk, en in Utrecht sterker toe dan landelijk.

Naast een sterke veroudering in de vier grote steden, met name veroorzaakt door een

sterke toename van het aantal personen in de hoogste leeftijdscategorie, was de relatieve toename van het aandeel 20-29-jarigen in de grote steden hoger dan landelijk. Het aandeel 30-39-jarigen nam echter alleen in Amsterdam en Den Haag meer toe dan landelijk, wat overigens wel inhoudt dat de toename in de vier grote steden gezamenlijk ook groter was dan landelijk.

Tabel 2.5 Vergelijking van de ontwikkeling van een aantal leeftijdsgroepen in de grote steden en in Nederland (indices van de percentages 1972-1985, waarbij 1972=100)

	Amsterdam	Rotterdam	Den Haag	Utrecht	vier grote steden te zamen	Neder-land
0- 4	84	83	88	64	82	67
5-14	67	71	73	64	70	76
15-19	86	94	83	89	88	100
20-29	115	112	113	118	114	104
30-39	153	126	149	128	141	132
40-54	86	90	84	93	88	103
55-64	88	97	88	102	92	105
65-74	96	103	108	116	103	108
75+	134	154	136	158	142	131

Bron: Eigen berekening op basis van CBS-opgave

In hoeverre neemt de grote stad een bijzondere positie in ten opzichte van de stedelijke rand? Wat betreft de ontwikkelingen daarin zijn slechts gegevens beschikbaar voor de periode 1980-1985, waaruit overigens duidelijk de afwijkende positie van de stad ten opzichte van de rand blijkt (tabel 2.6).

De randgebieden zagen hun inwonertal tussen 1980 en 1985 stijgen van 1.859.869 tot 1.977.475 (per saldo dus een toename van 117.606 personen). Deze toename is zo groot, dat deze de afname van de bevolking in de grote steden in deze periode (van 69.951 personen) ruimschoots compenseert.

De toename van de bevolking in de randgebieden deed zich in alle leeftijdscategorieën voor (met uitzondering van de 0-19-jarigen). De toename was vooral aanzienlijk in de leeftijdscategorie 40-54 jaar: 25% (of 44.068 personen) van de bevolkingsgroei tussen 1980 en 1985 is afkomstig uit deze leeftijdscategorie. Daarnaast is de groei voor een belangrijk deel afkomstig van de 30-39-jarigen: 38.215 personen (22%).

Tabel 2.6 Ontwikkeling in leeftijdsopbouw in de stedelijke rand en indices van de percentages in de verschillende gebiedscategorieën, 1980-1985 (waarbij 1980=100)

	leeftijdsopbouw stedelijke rand		indices grote steden en randgemeenten	
	1980	1985	stad	rand
0- 4	6,6	6,3	110	95
5-14	16,8	14,2	84	85
15-19	8,8	8,5	87	97
20-29	16,2	16,4	107	101
30-39	16,2	17,2	115	106
40-54	16,9	17,6	99	104
55-64	8,7	9,3	93	107
65-74	5,9	6,3	94	107
75+	3,9	4,2	110	116
totaal abs.	1.859.869	1.977.475		

Bron: CBS-opgave en eigen berekening

Vergeleken met de steden was er in de periode 1980-1985 in de stedelijke rand sprake van een grotere (relatieve) groei binnen de categorieën 40-54 jaar, 55-64 jaar en 65-74 jaar. De groei die zich in de categorie 30-39 jaar in de randgebieden voordeed, was echter kleiner dan in de steden.

De afname van de vergrijzing in de grote steden, en een toenemende vergrijzing in met name de 'suburbs', veelal gelegen in het gebied dat hier is gedefinieerd als de 'rand', heeft reeds eerder aandacht gehad, zij het dat die ontwikkeling vooral gezien wordt in het perspectief van de toekomst. Voor zover deze ontwikkeling gekwantificeerd werd, betrof het in de regel een prognose, bijvoorbeeld voor een aantal groeikernen.¹ Tabel 2.6 geeft echter een integraal beeld van de ontwikkelingen van de gehele stedelijke rand in de periode 1980-1985.

De veranderingen in de leeftijdsopbouw in de grote steden worden, vooral waar het de jongeren betreft, in belangrijke mate bepaald door migratiestromen. Tabel 2.7 geeft inzicht in de gesommeerde migratiesaldi (totale migratie, binnenlands en buitenlands) van de vier grote steden. Deze tabel geeft aan, dat enerzijds de instroom van 15-19-jarigen in de grote steden tot 1980 steeds toenam (van per saldo 1.876 in 1972 tot per saldo 4.010 in 1984), terwijl anderzijds een sterke afname plaatsvond van de uitstroom van de 30-39-jarigen (van per saldo 10.150 in 1972 tot 3.140 in 1984).

Bij de 20-29-jarigen bedroeg het negatieve migratiesaldo in 1972 12.345, het bleef negatief tot 1980, toen er een omslag plaatsvond: er kwamen meer jongeren in deze leeftijdsgroep de grote stad binnen dan er weggingen (2.631 personen). In 1982 was het migratiesaldo weer negatief, waarna echter opnieuw een omslag plaatsvond. In 1984 was er zelfs sprake van een vrij aanzienlijk vestigingsoverschot voor deze categorie: 8.740 personen.

Van alle andere leeftijdscategorieën valt op, dat de migratiesaldi negatief blijven, dat er in de loop der jaren nogal wat fluctuatie optreedt, maar dat met uitzondering van de categorie 75+ de negatieve migratiesaldi in 1984 aanzienlijk lager zijn dan in 1972.

Tabel 2.7 Gesommeerde migratiesaldi van de vier grote steden in de periode, naar leeftijdsgroepen, 1972-1984 (binnen- en buitenlandse migratie)

	1972	1974	1976	1978	1980	1982	1984
0- 4	- 6.667	- 4.669	- 3.484	- 2.388	-1.044	- 3.062	-1.440
5-14	- 7.759	- 5.468	- 5.064	- 3.162	628	- 3.384	-1.262
15-19	1.876	3.008	2.776	3.798	5.773	2.901	4.010
20-29	-12.345	-10.392	- 6.224	- 4.035	2.631	- 731	8.740
30-39	-10.150	- 8.306	- 7.466	- 7.655	-4.749	- 7.259	-3.140
40-54	- 8.585	- 6.645	- 5.645	- 3.963	-2.021	- 4.228	-1.552
55-64	- 4.070	- 4.496	- 4.364	- 3.516	-2.965	- 4.330	-2.924
65-74	- 3.528	- 4.311	- 3.049	- 2.551	-2.360	- 3.480	-2.552
75+	- 2.171	- 2.806	- 1.813	- 1.761	-1.624	- 3.214	-2.183
totaal	-53.399	-44.085	-34.333	-25.733	-5.731	-25.769	-2.303

Bron: CBS-ogpave

2.3 Huishoudensvormen

De in het voorgaande gememoreerde ontwikkeling van het aantal 20-29- en 30-39-jarigen verdient enige nadere exploratie. In deze leeftijdscategorieën bevinden zich immers de jongeren waarvan wordt verondersteld, dat ze - alleenstaand - naar de grote stad trekken om er te gaan studeren of er een arbeidscarrière te starten. Vervolgens ontmoeten zij een partner, gaan trouwen en krijgen kinderen. Daarna zouden ze de stad weer verlaten om suburbaan te gaan wonen. Verschillende gegevens wijzen er

echter op dat het waarschijnlijker is, dat jongeren heel vaak langere tijd in de grote stad blijven wonen, hetzij ongehuwd samenwonend, hetzij alleenstaand.

Via het vergaarde materiaal van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) kan worden nagegaan in hoeverre de bevolking in de grote steden uit gehuwden - onderscheiden naar leeftijdscategorie - bestaat. Het blijkt, dat het aantal gehuwden in de leeftijdsklasse 20-29 en 30-39 in de grote steden relatief laag was, zowel in 1972 als in 1985.

Vooral in Amsterdam was sprake van lage percentages. Van de 20-29-jarigen was in die stad in 1972 49% gehuwd, terwijl dat landelijk 59% was. En waren er landelijk in 1972 binnen de leeftijdsklasse 30-39 jaar 88% gehuwden, in Amsterdam bedroeg dit percentage 77.

Het hoogste percentage gehuwden onder de 20-29-jarigen binnen de grote steden werd in 1972 in Rotterdam aangetroffen, nl. 57%, en het hoogste percentage gehuwden in de leeftijdsklasse 30-39-jaar in Utrecht. Evenals landelijk ging het daar om 88%. In 1985 waren de percentages gehuwden in de beschouwde leeftijdsklassen sterk gedaald. Bij deze daling loopt Amsterdam voorop: hier daalde het percentage gehuwde 20-29-jarigen tot 21, en het percentage gehuwde 30-39-jarigen tot 48. De minst sterke daling van het aandeel gehuwden deed zich voor in Den Haag; hier daalde het aandeel gehuwden onder de 20-29-jarigen van 52% in 1972 tot 30% in 1985 en het aandeel gehuwden onder de 30-39-jarigen van 81% tot 63%.

Ook landelijk was er sprake van een daling van het aandeel gehuwden binnen deze leeftijdsklassen. Deze was echter veel minder sterk dan in de vier grote steden (van 59% naar 38% voor de 20-29-jarigen en van 88% naar 79% voor de 30-39-jarigen). Deze ontwikkeling heeft tot gevolg dat ook in 1985 het aandeel gehuwden in de betrokken leeftijdscategorieën in de vier grote steden (nu inclusief Utrecht voor de 30-39-jarigen) aanmerkelijk lager ligt dan landelijk (zie tabel 2.8).

Tabel 2.8 Ontwikkeling aandeel gehuwden in de grote steden en landelijk in de leeftijdsklassen 20-29 en 30-39 jaar, 1972 en 1985 (in procenten)

	gehuwden in leeftijdsklassen				index (1972=100)	
	1972		1985		20-29	30-39
	20-29	30-39	20-29	30-39		
Amsterdam	48,9	77,1	20,8	47,9	42	62
Rotterdam	56,5	84,5	31,8	65,2	56	77
Den Haag	51,7	81,4	30,1	62,8	58	79
Utrecht	48,4	88,0	21,6	58,3	45	69
Nederland	58,7	88,0	38,3	79,1	65	89

Bron: CBS-opgave

Verwacht mag worden dat in deze leeftijdsklasse de personen, als zij niet gehuwd zijn, voor het grootste deel niet tot de huishoudens van hun ouders behoren. Zij zijn - met andere woorden - gescheiden, nimmer gehuwd en alleenstaand, of niet-gehuwd samenwonend. Slechts in een enkel geval zal men een persoon in de weduwstaat tegenkomen.

Met behulp van het Aanvullend Voorzieningengebruikonderzoek (AVO), dat in opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau werd uitgevoerd, kan een indruk verkregen worden, in hoeverre er in de grote steden sprake is van een frequent voorkomen van de categorieën alleenstaanden en samenwonenden. Daarnaast kan worden nagegaan in hoeverre andere huishoudentypen zijn vertegenwoordigd in de vier grote steden.

De volgende categorieën zijn onderscheiden:

Alleenstaanden < 30 jaar

Alleenstaanden 30-64 jaar

Alleenstaanden 65 +

Echtpaar zonder kinderen, hoofd < 45 jaar

Echtpaar zonder kinderen, hoofd 45-64 jaar

Echtpaar zonder kinderen, hoofd 65 +

Echtpaar met kinderen, hoofd < 45 jaar

Echtpaar met kinderen, hoofd 45-64 jaar

Echtpaar met kinderen, hoofd 65 +

Eenoudergezinnen

Vaste-partnerrelaties

Restgroep.

Duidelijk wordt, dat in alle leeftijdscategorieën sprake is van een oververtegenwoordiging van alleenstaanden in de grote stad. Was in 1979 in de grote stad 18% van de bevolking alleenstaanden, in 1983 was dit ruim een derde van de huishoudens; in de groep gemeenten met minder dan 50.000 inwoners behoorde in dat jaar slechts 5% van de bevolking tot deze categorie en 14% van het aantal huishoudens. Daarbij zijn de alleenstaanden in de grote stad - vooral vergeleken met alleenstaanden in de kleinere gemeenten - vaak jong. Het AVO'83 geeft de volgende cijfers (zie tabel 2.9).

In de grote steden was in 1983 27% van de alleenstaanden jonger dan 30 jaar en 39% jonger dan 40 jaar. Daarentegen was in de categorie gemeenten met minder dan 50.000 inwoners in dat jaar 15% van de alleenstaanden jonger dan 30 jaar en 22% jonger dan 40 jaar.

Hoewel het aandeel alleenstaanden in de grote steden in 1983 relatief hoog was, is er één andere gebiedscategorie, waar in dat jaar naar rato nog meer alleenstaanden voorkwamen: in de categorie gemeenten met 100.000-200.000 inwoners (waaronder bijna alle Universiteitssteden vallen) was 32% van de alleenstaanden jonger dan 30 jaar en 42% jonger dan 40 jaar.

Het aantal alleenstaanden in de grote steden is sterk toegenomen, vooral in de jongere leeftijdscategorie. Was volgens het AVO'79 in 1979 nog geen 2% van de stedelijke bevolking alleenstaand en jonger dan 30 jaar, in 1983 was dit aandeel opgelopen tot bijna 6%. Daarbij liep het totaal aantal alleenstaanden op van 27% van het totaal aantal huishoudens in de grote steden in 1979 tot 36% in 1983.²

De sterkste stijging van het aantal alleenstaanden deed zich echter niet voor in de grote steden: andere gebiedscategorieën zagen hun bevolkingssamenstelling tussen 1979 en 1983 zodanig ontwikkelen, dat ze de stedelijke samenleving (versneld) volgen. Met name in de gebiedscategorieën 100.000-200.000 inwoners en randgemeenten was sprake van een aanzienlijke stijging. Het aandeel alleenstaanden in de steden van 100.000-200.000 inwoners steeg van bijna 20% in 1979 tot 29% in 1983, en in de randgemeenten van circa 13% tot bijna 21% ten opzichte van de respectievelijke totalen wat betreft de huishoudens.

Niet alleen zijn er veel alleenstaanden in de grote steden, de stedelijke bevolking wordt ook gekenmerkt door veel personen die ongehuwd samenwonen (in het AVO gekenschetst als personen die een vaste-partnerrelatie onderhouden). In 1983 ging het om bijna 8% van alle stedelijke huishoudens.

Ook hoog was het aandeel ongehuwd samenwonende personen in de categorie steden met 100.000-200.000 inwoners: 7% van het totaal aantal huishoudens daar. Daarentegen komen er weinig ongehuwd samenwonenden voor in de categorie van de kleinste gemeenten; de gemeenten met minder dan 50.000 inwoners. In 1983 ging het slechts

om ruim 3% van het totaal aantal huishoudens in deze gemeenten.

Evenals elders zijn personen die ongehuwd samenwonen, in de grote steden vaak jong: 68% van deze personen was in 1983 jonger dan 30 jaar en 89% jonger dan 40 jaar. In de andere gebiedscategorieën zijn deze percentages ongeveer even hoog, met uitzondering van de categorieën randgemeenten en gemeenten met minder dan 50.000 inwoners. Hier was in 1983 circa 62% van de ongehuwd samenwonenden jonger dan 30 jaar en 81% jonger dan 40 jaar.

De grote stad blijkt verder veel eenoudergezinnen te herbergen: 5% van de huishoudens in de grote stad behoorde in 1983 tot deze categorie. Elders lag het percentage eenoudergezinnen iets lager: 3 à 4%.

Complement van het frequente voorkomen van de bovengenoemde categorieën in de grote steden is vooral de ondervertegenwoordiging van personen die behoren tot de categorie jonge gezinnen met kinderen. Slechts 16% van het aantal huishoudens in de grote steden behoorde tot deze categorie (dat wil zeggen echtpaar met kinderen, waarvan het hoofd jonger is dan 45 jaar), terwijl deze huishoudens in de andere gebiedscategorieën voor 25 tot 30% vertegenwoordigd waren.

Tabel 2.9 Bevolkingssamenstelling naar huishoudensniveau in verschillende gebiedscategorieën, 1979 en 1983 (in procenten)

	grote stad		stedelijke rand		gemeenten met inwonersaantal					
					100.000 tot 200.000		50.000 tot 100.000		<50.000	
	1979	1983	1979	1983	1979	1983	1979	1983	1979	1983
alleenstaanden										
<30 jaar	4,0	10,8	1,6	5,3	6,4	8,5	3,3	6,7	1,3	2,3
30-64 jaar	9,3	12,7	5,2	7,2	6,3	10,2	6,2	7,2	3,7	4,8
65+	13,2	12,4	5,9	8,7	7,1	10,2	8,2	9,6	6,5	7,1
echtpaar zonder kinderen, hoofd										
<45 jaar	7,1	5,5	10,0	8,8	10,3	6,1	7,8	7,9	9,0	8,3
45-65 jaar	9,0	7,1	8,0	7,4	7,8	7,6	9,1	9,2	7,7	7,5
65+	12,1	9,4	6,9	7,8	8,7	7,3	7,3	8,2	7,8	8,1
echtpaar met kinderen, hoofd										
<45 jaar	16,5	15,6	36,4	30,0	26,4	24,5	31,5	27,2	35,8	33,3
45-64 jaar	14,1	8,1	17,2	14,1	15,0	10,8	14,8	13,4	18,8	17,7
65+	1,7	0,7	0,9	1,0	0,7	0,7	1,2	0,5	1,7	1,6
eenoudergezinnen	4,1	5,2	4,1	3,2	4,3	3,8	4,0	3,2	2,8	2,9
vaste-partnerrelaties	3,3	7,8	2,1	4,3	3,6	6,8	2,5	4,2	1,5	3,1
restgroep	5,6	4,7	1,7	2,2	3,4	3,5	4,1	2,7	3,4	3,3

Bron: AVO'79 en AVO'83

2.4 Inkomens

Het inkomensbegrip dat in deze paragraaf wordt gehanteerd, is het secundair inkomen, overeenkomstig de definitie die in de SCP-studie *Profijt van de overheid in 1977* is gegeven. Deze studie had tot doel het tertiair inkomen (dat wil zeggen het profijt dat men heeft van collectieve goederen) toe te rekenen aan onder meer dit secundaire inkomen. Het secundair inkomen is daartoe vastgesteld in decielen, een

maat die het mogelijk maakt ook inkomens in de tijd te vergelijken, in het geval van deze studie voor de diverse onderscheiden gebiedscategorieën. Het secundair inkomen is ongeveer gelijk aan het netto huishoudensinkomen. Voor een exacte definitie wordt verwezen naar de studie *Profijt van de overheid in 1977*.³

Het inkomen wordt in deze studie toegerekend aan huishoudens die anders worden gedefinieerd dan gebruikelijk. Meestal - en ook verder in deze publikatie is dat het geval - wordt elders de zogeheten CBS-definitie van huishouden gebruikt, terwijl in de studie *Profijt van de overheid in 1977* een definitie wordt gehanteerd, die in zoverre afwijkt van de CBS-definitie, dat thuiswonende kinderen van achttien jaar en ouder als een zelfstandig huishouden worden aangemerkt. Verder worden personen die permanent dan wel langdurig in een inrichting of een tehuis verblijven, geacht geen zelfstandige huishouding te voeren.

Bij huishoudens die uit meerdere personen bestaan, wordt het huishoudensinkomen gevormd door de som van de inkomens van alle leden (bijvoorbeeld ouder(s) en verdienende kinderen). Voor de groep uitwonende studenten zonder eigen bron van inkomen (studietoelagen en ouderlijke bijdragen worden niet als inkomen gerekend) is het (secundair) huishoudensinkomen gelijk aan nul.

Alleen in tabel 2.10 is in deze publikatie van het afwijkende huishoudensbegrip gebruik gemaakt, om zo op een verantwoorde wijze een vergelijking tussen 1979 en 1983 te kunnen maken. De oorspronkelijke decielen zijn daarbij samengevoegd tot quintielen.

Het blijkt dat de grote steden een relatief laag inkomensniveau hebben; hogere inkomensgroepen komen er relatief weinig voor, terwijl lagere er domineren. Dit was zowel in 1979 als in 1983 het geval. Een dergelijk beeld steekt schril af tegen dat van de omgeving van de grote steden. In dit gebied waren zowel in 1979 als in 1983 hogere inkomensgroepen sterk oververtegenwoordigd. In het hoogste quintiel bevonden zich in 1983 zelfs 27% van alle huishoudens. Daarmee kan deze gebiedscategorie, ook wanneer wordt vergeleken met andere categorieën, als het meest welvarend worden bestempeld.

Tabel 2.10 Secundair inkomen in quintielen in verschillende gebiedscategorieën, 1979 en 1983

	grote stad		stedelijke rand		gemeenten met inwonersaantal					
					100.000 tot 200.000		50.000 tot 100.000		<50.000	
	1979	1983	1979	1983	1979	1983	1979	1983	1979	1983
1	22,9	20,9	18,7	19,1	20,4	23,0	21,1	19,9	18,8	19,0
2	22,8	23,3	14,5	14,7	21,3	21,3	16,6	20,5	19,7	19,4
3	17,5	20,1	18,0	19,0	19,1	17,1	22,1	19,9	20,4	20,5
4	18,4	17,1	23,2	20,0	19,5	19,4	19,4	19,5	20,7	20,3
5	18,4	18,6	25,6	27,2	19,7	19,2	20,8	20,2	20,4	20,8

Bron: AVO'79, AVO'83

Het ziet er dus niet naar uit, dat de ontwikkeling in de huishoudensvorming (meer alleenstaanden, meer vaste-partnerrelaties) een belangrijke positieve invloed heeft gehad op het totaal verdiende inkomen in de grote steden. Daarbij speelt een belangrijke rol, dat de alleenstaanden (in en buiten de grote steden) vaak een relatief laag inkomen hebben. Het AVO'83 geeft aan, dat verreweg de meeste alleenstaanden zich in de laagste quintielen bevinden. De categorie alleenstaanden kan als totaal niet

worden gerekend tot de 'nieuwe huishoudens' in de zin van hoge inkomensgroepen die door hun hoge inkomen massaal gebruik kunnen maken van bepaalde (binnen)stedelijke voorzieningen, zoals wel eens wordt verondersteld. Anders ligt dit bij de categorie huishoudens die worden gekenmerkt door een vaste-partnerrelatie. Van deze categorie huishoudens bevindt zich in 1983 in de vier grote steden zo'n 40% zich in het hoogste quintiel. Weliswaar is dit aandeel in de randgemeenten hoger (overigens als enige gebiedscategorie), maar daar is de groep huishoudens met een vaste-partnerrelatie kwantitatief niet belangrijk (zie tabel 2.11).

Tabel 2.11 Secundair inkomen in quintielen bij alleenstaanden (a) en huishoudens gekenmerkt door een vaste-partnerrelatie (hh), 1983

	grote stad		stedelijke rand		gemeenten met inwonersaantal					
					100.000 tot 200.000		50.000 tot 100.000		<50.000	
	a	hh	a	hh	a	hh	a	hh	a	hh
1	34,1	9,8	28,6	6,7	38,6	7,0	27,6	8,9	29,2	11,0
2	33,7	13,1	25,7	5,2	37,5	1,7	34,9	3,0	36,7	11,0
3	20,5	12,1	19,9	15,9	13,0	13,9	21,5	12,4	20,0	14,9
4	7,0	24,6	19,0	3,5	9,6	30,1	11,8	36,6	10,2	20,3
5	4,7	40,4	6,8	68,7	1,3	47,3	4,2	39,1	3,9	42,8

Bron: AVO '83

Toch zijn er binnen de categorie alleenstaanden in de grote steden leeftijdsgroepen die redelijk welvarend te noemen zijn. Hoewel in geen van de leeftijdsgroepen veel huishoudens zich in het hoogste quintiel bevinden, blijkt toch meer dan de helft van de alleenstaanden van 30-40 jaar en bijna de helft van de alleenstaanden van 40-65 jaar zich in de bovenmodale klassen te bevinden. Bij de alleenstaanden onder de 30 jaar zitten de meeste huishoudens echter in de lagere inkomensgroepen (zie tabel 2.12).

Tabel 2.12 Huishoudensinkomens in quintielen van alleenstaanden in de grote steden in diverse leeftijdsgroepen, 1983

	<30 jaar	30-40 jaar	40-65 jaar	65 jaar en ouder
1	47,3	0,0	13,5	31,6
2	11,3	18,3	18,4	41,2
3	36,6	28,3	18,6	6,8
4	4,7	43,1	39,5	11,4
5	0,0	10,3	10,0	9,0

Bron: AVO '83

2.5 Conclusies

In de jaren zeventig en in het begin van de jaren tachtig was in de grote steden sprake van opvallende veranderingen in de leeftijdsopbouw in de vier grote steden: enerzijds een verjonging in die zin, dat het aantal twintigers en dertigers er toenam, anderzijds een veroudering door een toename van het aantal 65+ ers, en vooral van het aantal 75+ ers. Daar de grote steden in de bestudeerde periode bevolking verloren, betekent een toename van absolute aantallen in bepaalde leeftijdsklassen tevens een toename van hun aandeel in de bevolking. Vooral de 75+ ers en de dertigers zijn in steeds

sterkere mate het beeld van de grote stad gaan bepalen.

In de randgebieden was sprake van een toename van het aantal personen in alle leeftijdscategorieën, met uitzondering van de 5-14-jarigen. Relatief gesproken was er ook een afname in de leeftijdscategorieën 0-4 jaar en 15-19 jaar. De sterkste groei in de randgebieden deed zich voor in de oudere leeftijdsklassen, met name bij de 75+ ers. Daarnaast was er in de randgebieden ook een vrij sterke groei van het aandeel (en aantal) dertigers. Wordt de groei van de dertigers in de randgebieden vergeleken met die in de grote steden, dan valt evenwel op, dat het groeitempo in de grote steden aanzienlijk hoger ligt dan in de randgebieden.

De opvallende toename van met name het aandeel dertigers in de grote steden zou verklaard kunnen worden door de attractie van de grote stad op jonge één- en tweepersoonshuishoudens. Het ziet ernaar uit, dat jongeren heel vaak in de grote stad blijven wonen na bijvoorbeeld een studie, zowel als alleenstaande als ongehuwd samenwonende. Het aandeel gehuwden in de leeftijdsklasse 30-39 jaar bijvoorbeeld bedroeg in 1984 in Amsterdam slechts 51%. Het AVO'83 geeft aan, dat onder de jongere bevolking van de grote steden in 1983 veel alleenstaanden voorkwamen, terwijl er daarnaast veel vaste-partnerrelaties waren. Daarentegen waren er weinig jonge gezinnen met kinderen.

De verjonging van de bevolking in de grote steden heeft echter niet geleid tot een hoger inkomensniveau van de grote steden, ondanks het feit, dat huishoudens die gekenmerkt worden door een vaste-partnerrelatie in 1983 in het algemeen een zeer hoog inkomen hadden, en jonge alleenstaanden een inkomen hadden dat boven de modale klasse ligt. Gemiddeld bleven de inwoners van de grote stad zich kenmerken door relatief lage inkomens; tussen 1979 en 1983 was er geen merkbare verschuiving ten opzichte van de andere gebiedscategorieën. Vooral ten opzichte van de omliggende stedelijke rand bleef de grote stad een laag inkomensniveau houden.

NOTEN

- ¹ *Gans, H.A. de, en M.L. Kool. Vergrijzing van groeikernen. Delft: Delftsche uitgevers maatschappij, 1985, p.497-507. In: Planologische Discussiebijdragen 1985.*
- ² *Goethem, M.P.F.A. van, et al. Plannen in de vier grote steden: inhoudelijke en procentuele ontwikkelingen met betrekking tot structuurplanning in de vier grote steden. Utrecht, 1984, p.39.*
Van Goethem et al., geven aan dat het aandeel eenpersoonshuishoudens in de gehele periode 1971-1982 sterk is gestegen. De sterkste stijging deed zich voor in Amsterdam (van 13 tot 32% van het totaal aantal huishoudens).
- ³ *Profijt van de Overheid in 1977. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1981, p.45 (Sociaal en Cultureel Planbureau; Sociale en Culturele Studies nr.1).*

3.1 De winkels

Het aanbod aan winkels in de vier grote steden is groter dan men op grond van het inwonertal zou verwachten. Het aantal verkoopplaatsen in de detailhandel in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht bedroeg in 1984: 26.203, dat is 16% van het totaal aantal verkoopplaatsen in Nederland (terwijl in deze steden in 1984 13% van de Nederlanders woonde).

In een groot deel van de verkoopplaatsen in de detailhandel wordt 'non-food' aangeboden, namelijk bijna 70%. Echter, nam landelijk het aantal verkoopplaatsen in de detailhandel in de 'non-food' sector tussen 1974 en 1984 toe, in de grote steden was in die periode sprake van een daling. Deze ontwikkeling zou kunnen inhouden, dat een proces van schaalvergroting en concentratie zich in de 'non-food' sector in de grote steden in de genoemde periode in sterkere mate heeft voorgedaan dan landelijk. Deze veronderstelling lijkt echter weinig waarschijnlijk, gezien de processen die zich tussen 1974 en 1984 in en rond de grote steden afspeelden. Het ligt eerder voor de hand te verwachten, dat in deze tien jaar de winkels in de 'non-food' sector steeds minder bezocht werden door mensen uit de regio, waarbij ervan wordt uitgegaan dat juist de winkels in de 'non-food' sector in de grote steden een belangrijke functie hebben voor de regio.

Uit distributieplanologisch onderzoek blijkt het laatste uitgangspunt juist te zijn. Van de totale omzet aan duurzame goederen van het Rotterdamse kernwinkelapparaat was in 1979 53% uit Rotterdam afkomstig. In Den Haag was in 1978 van de omzet aan niet-dagelijkse goederen 64% uit de stad zelf afkomstig is, 15% uit het overige onderzoeksgebied (waarmee het COROP-gebied agglomeratie Den Haag exclusief Den Haag wordt bedoeld) en 8% uit de streek Delft-Westland.¹ Wat (de totale gemeente) Utrecht betreft, blijkt 56% van de detailhandelsomzet in duurzame goederen afkomstig te zijn uit de gemeente Utrecht, 30% uit de overige gemeenten die tot het streekplandeelgebied Utrecht behoren, en 15% uit de rest van de provincie en vanuit andere provincies.²

Verder geven de Tijdsbestedingsonderzoeken (TBO) 1975, 1980 en 1985 aan, dat in alle onderscheiden gebiedscategorieën bezoekers aan levensmiddelenzaken in zeer grote meerderheid naar deze voorzieningen in de eigen woonplaats gaan. Zo deden deze bezoekers in de grote steden in 1985 voor 97% hun boodschappen in de eigen woonplaats, terwijl ook in de gemeenten tussen de 50.000 en 200.000 inwoners de oriëntatie op de eigen woonplaats boven de 90% lag. Alleen in gemeenten beneden de 50.000 inwoners doet een vijfde van de gebruikers van levensmiddelenzaken hun boodschappen niet in de eigen woonplaats.

Bij winkels in duurzame goederen was het beeld echter per gebiedscategorie veel meer gedifferentieerd. In 1985 is maar een klein deel van de bewoners van de stedelijke rand, de gemeenten beneden de 50.000 inwoners, voor aankopen in de non-food sector op de eigen woonplaats gericht. Zo ging 46% van de bewoners van de stedelijke rand voor de aankoop van schoenen naar een winkel in de eigen woonplaats. Voor kleding was dat 31%, voor woninginrichting 38% en voor aankopen in het warenhuis 26%.

De Tijdsbestedingsonderzoeken geven ook aan, dat de verminderde binding aan de eigen woonplaats, die tussen 1975 en 1980 plaatsvond, zich voortzette tussen 1980 en 1985, vooral buiten de grote steden en de randgemeenten. In de grote steden was tussen 1980 en 1985 slechts sprake van een verminderde oriëntatie op woninginrichtingszaken en warenhuizen in de eigen woonplaats; ten aanzien van kleding en schoeisel was sprake van een stabilisatie. In de randgemeenten hield ook de oriëntatie op woninginrichtingszaken in de eigen woonplaats stand.

Met name in de kleinere gemeenten is echter sprake van een continue afname van de oriëntatie op de eigen woonplaats. Zo verminderde in tien jaar tijd de oriëntatie op schoenzaken in de eigen woonplaats in gemeenten onder de 50.000 inwoners van 55% naar 33%. En in forensengemeenten in het westen des lands ging in 1975 nog 56% van de schoenkopers naar een winkel in de eigen woonplaats; in 1980 was dit aandeel gedaald tot 39%, terwijl in 1985 nog slechts 36% van de schoenkopers in de eigen woonplaats winkelde. Vergelijkbare dalingen waren er voor kledingzaken en warenhuizen; maar ook hier geldt, evenals in de stedelijke rand in het algemeen, dat de oriëntatie op woninginrichtingszaken in de eigen woonplaats tussen 1980 en 1985 niet afnam (zie tabel 3.1).

Tabel 3.1 Het kopen van duurzame goederen in de eigen woonplaats door bezoekers (in procenten)

	winkels											
	schoenen			kleding			woning- inrichting			warenhuis		
	1975	1980	1985	1975	1980	1985	1975	1980	1985	1975	1980	1985
grote stad	97	92	94	91	91	91	93	92	89	97	95	93
stedelijke rand gemeenten met inwonersaantallen	-	45	46	-	31	31	-	37	38	-	31	26
100.000-200.000	94	87	85	93	85	81	92	84	79	93	89	90
50.000 -100.000	85	81	74	71	73	62	79	74	62	80	82	65
<50.000	55	45	33	30	28	21	48	43	34	24	25	22
westen exclusief grote steden	61	57	50	43	42	38	53	48	46	38	43	39
forensengemeenten westen des lands	56	39	36	40	23	20	42	28	31	26	18	14

Bron: TBO'75, TBO'80 en TBO'85

Bij de verminderde binding aan de eigen woonplaats spelen een rol:

- schaalvergrotingsprocessen, die vooral in de kleinste gemeenten een vermindering van het aanbod betekenen;
- in de periode 1975-1980 de nog gunstige economische situatie;
- de groeiende mobiliteit, vooral ook in de periode 1975-1980.

Voor de categorie forensengemeenten komt daar nog bij:

- de vaak slechte bewinkeling van deze plaatsen, zeker voor personen, die - vanuit de grote stad komend - een goed voorzieningenniveau gewend waren.

Het is echter de vraag of de grote stad optimaal heeft geprofiteerd van deze ontwikkelingen. Het lijkt niet uitgesloten, dat goed bereikbare winkelcentra in de directe omgeving van de grote steden eerder de mobieler wordende consument trok. Mede de afnemende binding van bewoners van de grote steden aan het eigen winkelapparaat wijst hier op, terwijl daarnaast distributieplanologisch onderzoek aanwijzingen geeft.

Van der Velden en anderen inventariseerden uit verschillende van deze onderzoeken de koopkrachtorientatie vanuit de regio op onder meer de grote steden.³ Tabel 3.2

geeft daarvan een overzicht - voor zover het de gemeenten betreft die in de gebiedscategorie stedelijke rand zijn gelegen. Het valt op, dat in het geval een nieuw winkelcentrum is gerealiseerd, de oriëntatie op de centrale stad vermindert. Uit tabel 3.2 wordt bijvoorbeeld duidelijk, dat de koopkrachtorientatie vanuit Purmerend op Amsterdam daalde na de opening van een winkelcentrum van 23% naar 16%.

Tabel 3.2 Oriëntatie op de vier grote steden voor de aankoop van duurzame goederen vanuit gemeenten in de stedelijke rand voor zover bekend (in procenten)

gemeente	oriëntatie	gemeente	oriëntatie
gebied Amsterdam (oriëntatie op kernwinkelapparaat)		gebied Utrecht (oriëntatie op de gemeente Utrecht)	
Jisp	9	Benschop	39
Wormer	9		69,9(a)
Zaanstad		De Bilt	57,8
(kern Assendelft)	19	Breukelen	12,8
(kern Krommenie)	12	Bunnik	45,6
(kern Westzaan)	7	Doorn	53,7
(kern Zaandam)	6	Driebergen-Rijssenburg	65,3(a)
(kern Koog aan de Zaan)	5	Harmelen	30
(kern Wormerveer)	5		49,8(a)
Aalsmeer	12	Houten	76,4
Beemster	9	Kockengen	29,3(a)
Haarlemmermeer		Lopik	32
(kern Zwanenburg)	25		69,4(a)
(kern Hoofddorp)	11	Maarn	53,7
(kern Nieuw Venneep)	8	Maarsse	62,4
Landsmeer	55	Maartensdijk	57,3
Purmerend		Montfoort	37
(na opening winkelcentrum)	15,7		41,6(a)
(voor opening winkelcentrum)	22,9	Nieuwegein	85,6
Uithoorn	10,9	Oudewater	22,8(a)
overige gemeenten	onbekend	Polsbroek	11
		Vleuten-De Meern	77
gebied Rotterdam		Willeskop	58
(oriëntatie op Rotterdam-Centrum)		Wijk bij Duurstede	65,0(a)
Bleiswijk	41	IJsselstein	52,6
Krimpen a/d Lek	60	Zeist	17,5
Lekkerkerk	25	overige gemeenten	onbekend
Nieuwerkerk a/d IJssel	53		
Ouderkerk a/d IJssel	36	gebied Den Haag	
Zevenhuizen	29	(gegevens over de afzonderlijke	
overige gemeenten	onbekend	gemeenten zijn hier onbekend)	

(a) Oriëntatie op winkels met duurzame goederen in het streekplandeelgebied Utrecht.

Bron: Economisch Technologisch Instituut voor Zuid-Holland; Vrije Universiteit Amsterdam, en Rijksuniversiteit Utrecht

Na 1980 is de positie van de suburbane winkelcentra vermoedelijk nog versterkt. Daarbij speelt een rol, dat

- forensen, die aan het begin van de jaren zeventig de centrale stad verlieten, de binding met hun vroegere woonplaats gaan verliezen;
- het winkelen in de eigen woonplaats of niet ver daarbuiten besparingen in tijd en geld oplevert;
- in grotere gemeenten in de stedelijke rand het winkelapparaat nog steeds omvangrijker wordt.

Vooraf het laatste laat zich goed illustreren met voorbeelden uit de Utrechtse regio. Juist daar waren ten tijde van het distributieplanologisch onderzoek weinig winkels, ook in de grotere plaatsen, bijvoorbeeld Nieuwegein. Van alle geïnventariseerde gemeenten vloeiende hier de meeste koopkracht in de sector duurzame goederen af naar

de centrale stad, dat wil zeggen naar winkels in Utrecht. Niet alleen waren er in Nieuwegein weinig winkels, degene die er wel waren werden door de plaatselijke bevolking duur en ongezellig gevonden.⁴ Inmiddels is de situatie drastisch veranderd, doordat in Nieuwegein een nieuw winkelcentrum is gerealiseerd. Verwacht mag worden dat de oriëntatie op Utrecht nu zal afnemen.

Ook andere plaatsen met een hoog oriëntatiepercentage op Utrecht waren ten tijde van het distributieplanologisch onderzoek slecht bewinkeld. Nadien is er bijvoorbeeld in de gemeente Maarssen een grootschalig winkelcentrum gebouwd, waardoor de oriëntaties van de consumenten anders werden. In de uitbreidingswijk Maarssenbroek is het nieuwe winkelcentrum Bisonspoor gerealiseerd. De bevolking van dit deel van Maarssen, voor een belangrijk deel afkomstig van buiten de gemeente, is na de opening van dit winkelcentrum voor wat betreft de 'non-food' sector sterk op winkels aldaar georiënteerd, vooral ten koste van winkels in Utrecht en (in mindere mate) van Maarssen-Centrum. Voor de bevolking van deze Utrechtse randgemeente die niet in Maarssenbroek wonen, heeft het nieuwe winkelcentrum echter nauwelijks een functie; in hun oriëntatiepatroon zijn nagenoeg geen veranderingen als gevolg van de opening van dit centrum waargenomen.⁵

In de regio Rotterdam doet de belangrijkste ontwikkeling zich aan de rand van de centrale stad voor. Hierdoor hoeft het Rotterdamse winkelapparaat wellicht niet ernstig te vrezen voor koopkrachtafvloeiing. Toch zal de oriëntatie op Rotterdam-Centrum vermoedelijk afgenomen zijn in die plaatsen die ten oosten van Rotterdam liggen, sinds in 1984 het winkelcentrum Oosterhof is gerealiseerd. De hoge oriëntatiepercentages op Rotterdam-Centrum, die nog in tabel 3.3 worden gepresenteerd ten aanzien van plaatsen als Nieuwerkerk, Lekkerkerk en Krimpen aan de IJssel, zullen vermoedelijk zijn veranderd in lagere.

3.2 Horecavoorzieningen

Het sterk gedifferentieerde aanbod aan horecavoorzieningen is één van de meest kenmerkende verschijnselen van de grote stad. Vooral de restaurants richten zich op een breder publiek dan de stedeling zelf, maar ook (bepaalde) café-bedrijven betrekken een aanzienlijk deel van het bezoek uit de regio (bijvoorbeeld die bedrijven, waar de klandizie vooral bestaat uit personen die in de grote stad werken of winkelen). Het aantal horecabedrijven in de vier grote steden dat ingeschreven staat bij het Bedrijfschap Horeca, is tussen 1977 en 1985 toegenomen van 7.078 tot 7.497 bedrijven. Deze toename deed zich niet in alle vier grote steden voor: in Rotterdam nam de horecafunctie af.

Het aantal horecabedrijven steeg vooral in de sector restaurants, koffieshops en dergelijke: van 3.844 tot 4.674. Het aantal cafébedrijven bleef vrij stabiel, terwijl bij de logiesverstreckende bedrijven sprake was van een duidelijke afname.

De groei van het aantal horecabedrijven in de periode 1977-1985 is niet alleen een grootstedelijke ontwikkeling. Ook in de regio en landelijk ging de ontwikkeling in dezelfde richting. In de regio was de toename geringer dan in de grote steden, maar nog net iets groter dan de landelijke. Net als in de grote steden deed groei zich vooral voor in de categorie restaurants, koffieshops en dergelijke, die hun aantal zagen toenemen van 1.717 in 1977 tot 1.992 in 1985, terwijl het de logiesverstreckende bedrijven slecht verging en het aantal café-bars ongeveer stabiel bleef (zie tabel 3.3).

De waargenomen ontwikkelingen zijn enerzijds verbonden met het gebruik door stedelingen van faciliteiten in de stad en op het platteland, en anderzijds met het gebruik vanuit de regio in de grote stad en binnen de regio zelf. Vermoed mag worden, dat daar zich in het afgelopen decennia wijzigingen in hebben voorgedaan.

Tabel 3.3 Aantal horecabedrijven in de vier grote steden, in de stedelijke randen, en in Nederland, 1977 en 1985

	café-bar		logiesver- strekken- de bedrijven, exclusief kamer- verhuur		Overige horeca- bedrijven, inclusief kamer- verhuur ¹		totaal horeca- bedrijven	
	1977	1985	1977	1985	1977	1985	1977	1985
Amsterdam	975	963	432	279	1.500	1.938	2.907	3.180
Rotterdam	761	705	118	74	869	928	1.748	1.707
Den Haag	480	479	265	137	1.078	1.341	1.823	1.957
Utrecht	171	167	32	19	397	467	600	653
totaal	2.387	2.314	847	509	3.844	4.674	7.078	7.497
stedelijke rand								
Amsterdam	233	211	53	35	417	506	703	752
Rotterdam	317	301	61	40	559	671	937	1.012
Den Haag	147	158	44	30	435	432	626	620
Utrecht	142	124	82	49	306	383	530	556
totaal	839	794	240	154	1.717	1.992	2.796	2.940
Nederland	14.097	13.007	5.111	3.127	17.239	21.688	36.447	37.822

¹ De categorie «kamer-
verhuurbedrijven» moest in deze kolom opgenomen worden, omdat over 1977 afzonderlijke gegevens ontbreken. Het aantal kamer-
verhuurbedrijven is echter zeer klein. In 1985 waren er bijvoorbeeld in Utrecht 16, in Amsterdam 61, in Den Haag 51 en in Rotterdam 15.

Bron: Bedrijfschap Horeca. Aantallen horecabedrijven in Nederland, kamer en bedcapaciteit in hotels; gegevens per ultimo 1977. Den Haag, juli 1978.
Bedrijfschap Horeca. Horeca in cijfers. Den Haag, september 1985.

In de periode 1975-1980 was er nog sprake van een toenemende mobiliteit en toenemende consumptiemogelijkheden. Dit zou zich moeten uiten in een frequenter bezoek van stedelingen aan de horecabedrijven (met name restaurants) in de regio in 1980 dan in 1975. Personen uit de regio kunnen nog wel restaurants in de grote steden frequenteren maar zijn daar niet meer zo aan gebonden. De vraag van stedelingen naar horecadiensten 'buiten' bracht aldaar meer mogelijkheden. Voor zover bewoners van de stedelijke rand buiten de eigen woonplaats horecadiensten gebruiken, zal dat in 1980 vaker dan in 1975 in de regio zijn geweest.

Na 1980 deed zich de ontwikkeling voor, dat de bevolking van grote steden in steeds sterkere mate zijn gaan bestaan uit kleine huishoudens. Van deze huishoudens wordt een frequent bezoek aan horeca-instellingen, met name restaurants, verwacht. Kleine huishoudens, vooral alleenstaanden die beroepsarbeid verrichten, en tweeverdieners, zouden behoefte hebben het grote deel van hun tijdsbudget, dat zij aan verplichte bezigheden besteden, te compenseren met activiteiten die tijdwinst met zich meebrengen. Daarbij wordt ervan uitgegaan, dat ze daartoe voldoende bestedingsmogelijkheden hebben. Tijdwinst kan dan onder meer gezocht worden in het buitenshuis eten in plaats van het zelf bereiden van de maaltijd.

Zo'n verschijnsel vraagt van een maaltijdverstrekking bedrijf, dat het niet alleen een snelle bediening heeft, maar dat het ook op korte afstand van de woning is gelegen. Aan die vraag kunnen dus alleen de horecabedrijven in de grote stad voldoen. Met andere woorden, het is waarschijnlijk dat na 1980 de stedelingen zich meer zijn gaan richten op de horecabedrijven in de eigen woonplaats (vergelijk de vraag naar culturele voorzieningen, §3.3)

Deze verwachtingen kunnen deels worden getoetst met behulp van de Tijdsbestedingsonderzoeken 1975, 1980 en 1985. In deze onderzoeken is namelijk

Tabel 3.4 Oriëntatie van bezoekers op horeca-inrichtingen binnen de eigen woonplaats, naar gebiedscategorie, 1975 en 1980 (in procenten)

	café-snackbar			restaurant		
	1975	1980	1985	1975	1980	1985
grote stad	79,5	83,9	89,0	63,8	58,0	57,4
stedelijke rand gemeenten met inwonersaantallen	-	58,4	60,0	-	14,0	12,7
100.000-200.000	81,6	73,2	80,5	60,6	36,3	50,3
50.000-100.000	57,8	68,6	69,9	40,5	32,9	29,5
<50.000	70,0	60,0	59,9	12,6	12,7	10,4
forensengemeenten westen des lands	46,2	48,7	49,0	10,5	15,1	10,3
westen exclusief grote steden	56,5	62,9	61,0	6,1	22,1	18,6

Bron: TBO'75, TBO'80 en TBO'85

gevraagd, in hoeverre de bezoekers van cafés en restaurants deze voorziening binnen dan wel buiten de eigen woonplaats bezoeken (zie tabel 3.4).

In 1980 blijken zowel cafébezoekers als restaurantbezoekers in de grote steden, maar ook die in de overige gemeenten met meer dan 100.000 inwoners meer op voorzieningen buiten de grote steden gericht dan in 1975, terwijl daarentegen bezoekers uit forensengemeenten in het Westen des lands vaker naar restaurants in de eigen woongemeente trekken. Na 1980 is er echter sprake van een omkering van deze ontwikkeling. Het aantal bezoekers uit de grote steden, dat zich op de eigen woonplaats oriënteert, stabiliseert zich, terwijl het percentage restaurantbezoekers uit steden van 100.000-200.000 inwoners zelfs veel vaker naar restaurants in de eigen woonplaats trekken.

Daarentegen neemt de oriëntatie van bewoners van forensengemeenten op restaurants in eigen woonplaats af.

3.3 Culturele voorzieningen: theaters, bioscopen en musea

Het aanbod aan culturele voorzieningen in de grote steden is - zoals bekend - groot. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) inventariseerde in 1984 in de vier grote steden 107 bioscoopzalen en 62 zalen in schouwburgen, theaters en concertzalen. Landelijk waren er in 1984 506 bioscoopzalen en circa 433 accommodaties die als theater en dergelijke kunnen worden gebruikt.

Naast het aanbod aan zaalruimte inventariseert het CBS ook het aanbod aan voorstellingen, waarbij het overigens uitsluitend om gesubsidieerde voorstellingen gaat. Ook dan blijkt het grote aanbod in de vier grote steden. In het seizoen 1979/1980 vonden van de ruim 7.000 gesubsidieerde uitvoeringen er ruim 3.000 in de grote steden plaats.

Binnen de categorie van de vier grote steden valt de dominante positie van Amsterdam op. Zo bevindt meer dan de helft van het aantal zalen in schouwburgen en dergelijke die binnen de gemeentegrenzen van de vier grote steden zijn gelegen, zich in de hoofdstad. En van de 3.000 gesubsidieerde uitvoeringen in de vier grote steden in het seizoen 1979/1980 vonden er circa 1.500 in Amsterdam plaats.

Het belang van de grote steden voor het culturele leven moet ook blijken uit gebruikscijfers. Relevant is met name de vraag in hoeverre bewoners van de vier grote steden belangrijke cultuurparticipanten zijn, evenals de vraag in hoeverre personen uit de regio in de grote steden culturele evenementen bezoeken.

Voor het beantwoorden van die vraag zijn de CBS-gegevens minder geschikt. Ten aanzien van de bezoekcijfers die deze instantie registreert, wordt namelijk geen rekening gehouden met de woonplaats van de bezoeker. Bovendien registreert het CBS alleen de bezoeken aan gesubsidieerde uitvoeringen.

Het gebruik van culturele voorzieningen - rekening houdend met de wens de woonplaats van de respondent te kennen - kan beter worden benaderd met behulp van het AVO'79 en het AVO'83, waarin vragen zijn gesteld naar de frequentie van het bezoek aan een groot aantal culturele voorzieningen. In deze onderzoeken is de woonplaats van de bezoeker bekend en wordt bovendien een groter scala van culturele activiteiten (ook de niet gesubsidieerde) gemeten. De vraag in hoeverre bewoners van de regio voorzieningen in de grote steden bezoeken, is ook via de AVO's niet direct te meten; hiervoor is een benadering noodzakelijk (zie hierna).

Het is mogelijk de frequenties van het bezoek aan culturele uitvoeringen (de antwoordmogelijkheden waren: eenmaal per maand of vaker/ vier tot elf maal per jaar/ twee tot drie maal per jaar/ eenmaal per jaar/ minder dan eenmaal per jaar) zodanig om te zetten, dat het aantal bezoeken wordt benaderd. Uit vergelijkingen van de uitkomsten van AVO'79 en AVO'83 met landelijke totalen blijkt steeds de minimale frequentie die in iedere antwoordcategorie besloten ligt, de beste benadering te geven. De frequenties worden derhalve als volgt omgezet in bezoeken per jaar:

1 × per maand of vaker	: 12 bezoeken per jaar
4-11 × per jaar	: 4 bezoeken per jaar
2-3 × per jaar	: 2 bezoeken per jaar
1 × per jaar	: 1 bezoek per jaar
minder dan 1 × per jaar	: 1 bezoek per jaar

Zodoende kan bepaald worden of en in hoeverre stedelingen vaker dan anderen bezoeken afleggen aan culturele voorstellingen.

Het AVO'83 geeft aan, dat met name voor de meer klassieke culturele activiteiten de stedelingen vaker in de rij staan dan personen uit de overige gebiedscategorieën. Personen uit de grote stad blijken vooral vaker dan anderen naar toneelvoorstellingen, klassieke concerten, bioscopen en musea te gaan. Zo bedroeg in 1983 het aantal bezoeken aan toneel per persoon in de grote steden 0,73, en aan (klassieke) concerten, opera en operette 0,61. Daarbij steekt het aantal bezoeken per persoon per jaar, zoals dat gemeten is in de andere gebiedscategorieën, schril af. Worden de randgebieden als referentie gehanteerd, dan zijn de vergelijkbare cijfers 0,45 en 0,27.

Maar ook meer populaire uitingen als cabaret, pop, jazz en musical worden door stedelingen frequent bezocht. In 1983 werden in de grote steden gemiddeld 0,27 bezoeken per persoon aan cabaret geregistreerd (tegen overigens ongeveer evenveel in de randgebieden, maar slechts 0,15 in gemeenten met minder dan 50.000 inwoners) en 0,54 bezoeken per persoon aan pop, jazz en musical (tegen 0,33 in de randgebieden). Alleen de meer populaire activiteiten, die in het AVO zijn samengevat onder de noemer 'revue-show-circus', worden naar verhouding weinig door stedelingen bezocht: in de grote steden in 1983 0,22 bezoeken per jaar per persoon; in de randgebieden eveneens 0,22 per jaar per persoon; en, in de categorie 100.000-200.000 inwoners 0,26 bezoeken per persoon per jaar (zie tabel 3.5).

Dit hoge aantal bezoeken per jaar per persoon - gemeten over alle stedelingen - kan ontstaan zijn door:

- een hoge frequentie van een groep stedelingen (cultuurgenieters, belangrijke dragers van het stedelijke culturele leven);

Tabel 3.5 Gemiddeld aantal bezoeken per persoon per jaar uit de totale bevolking van 6 jaar en ouder aan culturele voorzieningen, per gebiedscategorie, 1983

	grote stad	stedelijke rand	gemeenten met inwonersaantal		
			100.000 tot 200.000	50.000 tot 100.000	<50.000
toneel	0,73	0,45	0,55	0,46	0,47
cabaret	0,27	0,26	0,21	0,18	0,15
revue, show, circus	0,22	0,22	0,26	0,24	0,19
concert, opera, operette	0,61	0,27	0,42	0,28	0,24
pop, jazz, musical	0,54	0,33	0,53	0,34	0,40
ballet	0,14	0,06	0,12	0,05	0,04
mime	0,04	0,02	0,04	0,02	0,02
bioscoop	2,35	1,56	1,80	1,50	1,32
filmhuis	0,34	0,19	0,35	0,18	0,14
galerie	0,56	0,37	0,62	0,40	0,34
museum	1,12	0,75	0,93	0,69	0,59

Bron: AVO'83

- een gemiddelde frequentie van een grotere groep stedelingen;
- een lage frequentie van een grote groep stedelingen.

Uit het AVO'83 blijkt, dat er naar verhouding veel stedelingen zijn, die toneel, concerten (zowel klassiek als pop), bioscoop en filmhuis frequent bezoeken. Er zijn vooral veel stedelingen die 4-11 x per jaar gaan. Maar bij de bioscoop blijkt binnen de grote steden een zeer grote groep die vaker dan 1x per week een bezoek aan deze voorziening aflegt (20% ten opzichte van nog geen 10% elders). Het ziet er dus naar uit, dat bij veel uitingen een groep stedelingen frequent participeert, waarbij voor de bioscoop deze groep vrij groot van omvang is, er hier dus veel 'cultuurgenieters' zijn.

Tabel 3.6. vat dit beeld nog eens samen in een gemiddeld frequentiecijfer. Er zijn naar verhouding veel stedelingen die deelnemen aan het culturele leven. Zo gaat 25% van hen één of meerdere malen per jaar naar het toneel, terwijl dat voor de bewoners van de randgebieden 20% is. Verder gaat 21% van de stedelingen tenminste eenmaal per jaar naar een (klassiek) concert, opera of operette. Van de bewoners van de randgebieden gaat maar 12% tenminste één maal per jaar hiernaartoe.

Opvallend is ook nu de positie van het bioscooppubliek. Hier gaat een naar verhouding groot bezoek gepaard met een niet extreem groot gedeelte dat participeert. In alle gebiedscategorieën (met uitzondering van de categorie gemeenten met minder dan 50.000 inwoners) ligt die participatie rond de 50%.

Ondanks het feit dat er voor het bezoek aan de meeste culturele uitingen een vrij breed draagvlak is, blijkt er toch een samenhang tussen dit bezoek en de bevolkingssamenstelling. Zoals in hoofdstuk 2 naar voren kwam, zijn er in de grote steden naar verhouding veel alleenstaanden en personen die ongehuwd samenwonen. Juist deze groeperingen blijken veel gebruik te maken van de culturele mogelijkheden van de grote steden. Tabel 3.7 geeft aan, dat in de grote steden in 1983 30% van het bezoek aan culturele uitvoeringen voor rekening kwam van alleenstaanden, met name de alleenstaanden jonger dan 30 jaar. Daarnaast was in 1983 circa 15% van het stedelijk bezoek aan culturele uitvoeringen afkomstig van personen die ongehuwd samenwonen.

Tabel 3.6 Personen die zeggen wel eens culturele voorstellingen te bezoeken, naar gebiedscategorie, 1983 (in procenten)

	grote stad	stedelijke rand	gemeenten met inwonersaantal		
			100.000 tot 200.000	50.000 tot 100.000	<50.000
toneel	25,1	20,3	21,2	20,7	23,3
cabaret	15,0	11,0	12,6	11,0	9,5
revue, show, circus	15,5	16,2	16,5	15,6	14,4
concert,					
opera, operette	20,5	12,4	14,4	12,6	10,8
pop, jazz, musical	19,8	16,1	20,9	16,1	17,2
ballet	7,9	4,2	5,4	3,6	2,8
mime	2,1	1,7	2,3	1,2	1,2
bioscoop	51,9	51,1	49,8	48,3	43,8
filmhuis	10,9	6,7	8,0	6,0	5,2
galerie	20,5	15,0	20,3	16,6	14,8
museum	39,1	37,9	37,8	35,6	33,1

Bron: AVO '83

Het aandeel van de bezoeken door deze categorieën stedelingen is tussen 1979 en 1983 sterk toegenomen. In 1979 bedroeg namelijk het aandeel van de stedelijke bezoeken afkomstig van alleenstaanden en ongehuwd samenwonenden 16%. De oorzaak van deze spectaculaire stijging moet vooral worden toegeschreven aan het veel frequenter voorkomen van de categorieën alleenstaanden en ongehuwd samenwonenden in 1983 vergeleken met 1979 (zie hoofdstuk 2).

Het ziet er naar uit dat met name de aanzienlijke toename van het aantal bezoeken gebracht door alleenstaanden en ongehuwd samenwonenden, ervoor heeft gezorgd dat het totaal aantal bezoeken door stedelingen aan culturele evenementen tussen 1979 en 1983 sterk is toegenomen. Daarmee onderscheiden de grote steden zich van de andere gebiedscategorieën. Nam het aantal bezoeken door stedelingen toe van 7,8 miljoen tot 9,5 miljoen, elders nam het aantal bezoeken af, althans met uitzondering van de gebiedscategorie gemeenten met 100.000-200.000 inwoners. Hier was de toename echter minder sterk dan in de grote steden (van 6,6 miljoen naar 7,3 miljoen).

Duidelijk is, dat vanuit de grote steden zelf een aanzienlijke cultuurparticipatie wordt gegenereerd. Verondersteld mag worden dat deze participatie voor het grootste deel binnen de gemeentegrenzen van de grote steden haar beslag krijgt. Deze veronderstelling kan geverifieerd worden met behulp van het Tijdsbestedingsonderzoek 1985. Uit dit onderzoek valt af te leiden, dat 83% van de bezoeken die door stedelingen aan het theater worden afgelegd, binnen de grote stad plaatsvindt, terwijl 88% van de bezoeken aan bioscoopvoorstellingen binnen de eigen woonplaats plaatsvindt. Daarnaast richt 81% van de bezoeken aan revuevoorstellingen en dergelijke en 44% van de bezoeken aan musea zich op de grote stad zelf.

In 1980 bedroeg deze oriëntatie blijkens het TBO'80 respectievelijk 92%, 73% en 68%. Dit betekent, dat de oriëntatiepercentages licht afnemen voor wat betreft de bioscoopvoorstellingen en sterk voor musea en zich handhaven, respectievelijk toenemen voor wat betreft de theatervoorstellingen en de revue-uitvoeringen.

Naast de bezoeken die stedelingen afleggen aan culturele instellingen in de grote steden, is ook de oriëntatie van niet-stedelingen op de grote stad van belang. Verwacht mag worden, dat met name de bewoners van de randgebieden zich richten op voorstellingen in de grote stad. De juistheid van deze veronderstelling kan niet

Tabel 3.7 Herkomst van de bezoeken aan culturele voorzieningen, naar leden van diverse huishoudtypen per gebiedscategorie (in procenten van totaal aantal bezoeken, en in absolute x1.000)

	grote stad		stedelijke rand		gemeenten met inwonersaantal					
					100.000 tot 200.000		50.000 tot 100.000		<50.000	
	1979	1983	1979	1983	1979	1983	1979	1983	1979	1983
Alleenstaand										
<30 jaar	6,3	17,9	1,6	7,0	8,5	14,8	3,9	9,1	1,4	2,8
30-64 jaar	5,7	9,5	2,9	6,1	4,4	7,2	4,1	5,4	1,6	3,0
65 jaar e.o.	2,7	3,4	1,3	0,9	0,7	1,9	1,4	2,6	0,8	1,0
echtpaar zonder kind, hoofd										
<45 jaar	11,1	6,6	9,7	11,3	11,4	5,2	10,0	9,5	9,8	8,1
45-64 jaar	4,2	3,0	4,4	3,9	2,3	3,4	3,9	4,1	3,1	4,3
65 jaar e.o.	3,6	2,8	1,8	2,1	2,5	2,0	1,8	2,6	2,0	2,8
echtpaar met kinderen, hoofd										
<45 jaar	18,2	14,5	39,5	29,0	26,9	23,6	35,8	24,0	36,9	31,9
45-64 jaar	25,9	14,1	27,5	25,4	26,7	18,1	21,3	27,9	33,2	31,8
65 jaar e.o.	3,2	3,9	2,0	1,1	0,7	0,7	1,7	0,9	1,6	1,4
eenoudergezin	6,9	5,0	6,1	2,0	5,6	5,1	8,6	3,1	5,2	4,3
vaste-partnerrelatie	1,2	14,2	0,5	7,6	1,8	12,3	0,2	7,2	0,4	5,3
restgroep	11,0	5,1	2,7	3,6	8,5	5,7	7,3	3,6	4,0	3,3
totaal (=100%)	7.814	9.489	6.890	5.768	6.600	7.281	6.220	6.568	25.094	23.240

Bron: AVO '79 en AVO '83

getoetst worden; er zijn slechts aanwijzingen voor. Uit het Tijdsbestedingsonderzoek 1980 valt af te leiden, dat de bezoeken die vanuit de randgebieden aan schouwburg, revue, bioscoop en musea worden afgelegd, voor circa 90% plaatsvinden buiten de eigen woonplaats. Daarbij wordt echter geen enkele indicatie gegeven over de aard van de plaats(en) waar de bezoeken plaatsvinden.

Dit betekent een toename van de oriëntatie op culturele voorzieningen buiten de eigen woonplaats met 5% ten opzichte van 1980.

Niettemin zijn er enkele andere bronnen die duidelijk maken dat men vaak naar een grote stad gaat. Zo gaat Korteweg na voor alleen inwoners van Hoorn, Avenhorn, Berkhout en Monnickendam, in hoeverre zij activiteiten in Amsterdam verrichten. 55% van de respondenten (bezoekers) gaat voor de bioscoop gewoonlijk naar Amsterdam, terwijl 40% van het concert-, schouwburg- en theaterpubliek vooral Amsterdam bezoekt. Het museumpubliek richt zich voor 47% op Amsterdam. De in deze plaatsen woonachtige ex-Amsterdammers zijn echter meer op de hoofdstad gericht dan de overigen. Zo gaat van de ex-Amsterdammers 75% voor bioscoopbezoek en 60% voor bezoek aan concert, schouwburg of theater, en 59% voor museumbezoek naar Amsterdam. Bovendien zijn er verschillen tussen de plaatsen. De enige plaats uit het onderzoek van Korteweg, die in de stedelijke rand is gelegen, Monnickendam, kent ook veel bezoek van autochtonen aan Amsterdam.⁶

Wat het museumbezoek betreft, is de SCP-museumenquête uit 1982 een tweede bron, waarin enige aandacht aan de oriëntatie vanuit de omgeving op één van de grote steden is geschonken. Het betreft hier een bezoekersenquête bij de Rotterdamse musea. De bezoekers zijn zowel gevraagd naar de frequentie van het museumbezoek als naar de plaats waar men woont. De uitkomst is dat 49% van de museumbezoekers uit Rotterdam afkomstig zijn, terwijl de overige 51% als volgt zijn verdeeld:

- 14% uit Rijnmond (exclusief Rotterdam)
- 18% uit Zuid-Holland (exclusief Rotterdam en Rijnmond)
- 19% van elders.⁷

Een recent verschenen publikatie van de Stichting voor Economisch Onderzoek van de Universiteit van Amsterdam gaat voor de herkomst van Amsterdamse toneel/concertbezoekers - op basis van vier onderzoeken - uit van een herkomst van 50% van deze bezoekers uit Amsterdam en 50% van elders (waarvan 23% uit de rest van Noord-Holland). De bioscoopbezoekers zouden voor 58% uit Amsterdam komen, terwijl de museumbezoekers aan de Amsterdamse musea voor slechts 15% uit Amsterdam zouden komen. Het lage aandeel bij het museumbezoek komt voornamelijk tot stand door de hoge schatting van het aantal buitenlandse bezoeken: het zou hier om 53% van het totaal aantal bezoeken gaan.⁸

Ten slotte is er het onderzoek (eveneens een bezoekersenquête) van Arnolds en Cuisinier, dat overigens niet in één van de vier grote steden is gehouden, maar in een viertal middelgrote steden: Arnhem, Nijmegen, Haarlem en Tilburg. Zij concluderen, dat de helft van de bezoekers aan concertgebouw en schouwburg uit de regio afkomstig is.⁹

Wanneer de uitkomsten van Korteweg als kengetallen worden gehanteerd (de museumenquête, noch de uitkomsten van Arnolds en Cuisinier, noch de studie van de Stichting voor Economisch Onderzoek zijn hiervoor erg geschikt, onder meer gezien de plaats, waar de enquête is afgenomen), dan kan de oriëntatie vanuit de stedelijke rand op twee manieren worden benaderd. Er kan worden uitgegaan van het gedrag van alle bewoners van de door Korteweg bestudeerde plaatsen, maar ook de categorie ex-Amsterdammers kan als model worden gehanteerd.

Wordt uitgegaan van een model waarin alle bewoners zijn betrokken, dan is het beeld als volgt. Van de bezoeken aan culturele voorzieningen, anders dan bioscoop of museum, vindt 40% in de grote stad plaats, terwijl van de bezoeken aan bioscopen 55% en aan musea 47% in de grote stad afgelegd worden.

Worden de ex-Amsterdammers als model gehanteerd, dan zou 60% van de bezoeken aan culturele voorzieningen, anders dan bioscoop en museum, in de grote stad plaats vinden, 75% van de bezoeken aan de bioscoop en 59% van de bezoeken aan musea.

Het is nu mogelijk de kengetallen op het AVO'79 en op het AVO'83 toe te passen. Daarbij worden beide alternatieven gehanteerd. Daardoor moet duidelijk worden dat de berekening die volgt, geen absolute betekenis heeft; het gaat slechts om een indicatie van het belang van het bezoek uit de stedelijke rand voor de grote stad.

Voor de in het AVO gehanteerde activiteitscategorïeën wordt uitgegaan van de in tabel 3.8 genoemde kengetallen. Het gaat dan voor het bezoek vanuit de regio om de aan Korteweg ontleende oriëntatiepercentages op voorzieningen in de grote stad (in procenten van alle bezoeken), terwijl de oriëntatie van stedelingen op voorzieningen in de grote stad is ontleend aan het Tijdsbestedingsonderzoek 1980. Ook hier betreft het een percentage van alle bezoeken.

Worden deze kengetallen toegepast op de twee AVO-onderzoeken, dan ontstaat een beeld, zoals dat in tabellen 3.9 en 3.10 is gepresenteerd. In 1979 zijn van de bezoeken die aan culturele uitvoeringen in de grote stad worden afgelegd, bijna 7 miljoen afkomstig van stadsbewoners en ruim 4,5 miljoen van mensen uit de regio (maximumalternatief). Het gaat hier om bezoeken aan alle in het AVO opgenomen culturele voorzieningen behalve de musea, die dus in belangrijke mate hun markt in

Tabel 3.8 Te hanteren oriëntatiepercentages van bezoeken aan culturele voorzieningen

	vanuit de stedelijke rand naar de grote stad		vanuit de grote stad in de grote stad
	alternatief		
	minimum	maximum	
toneel	40	60	83
cabaret	40	60	83
revue, show, circus	40	60	73
concert, opera, operette	40	60	83
pop, jazz, musical	40	60	83
ballet	40	60	83
mime	40	60	83
bioscoop	55	75	92
filmhuis	55	75	92
museum	47	59	68

Bron: Korteweg en TEO'80

Tabel 3.9 Bezoeken aan culturele voorzieningen in de grote stad door stedelingen en personen uit de randgemeenten, 1979 (x1.000)

	door grote-stadbewoners		door bewoners uit de stedelijke rand		
	totaal	in de grote stad	totaal	in de grote stad	
				minimaal	maximaal
toneel	1.257	1.043	1.008	403	604
cabaret	450	373	459	183	275
revue, show, circus	485	354	500	200	300
concert, opera, operette	856	710	624	249	374
pop, jazz, musical	558	463	546	218	327
ballet	166	137	114	46	68
mime	34	28	33	13	19
bioscoop	3.602	3.313	3.191	1.755	2.393
filmhuis	403	307	414	227	310
totaal uitvoeringen	7.811	6.728	6.889	3.294	4.670
musea	1.686	1.146	1.243	584	733

Bron: AVO'79

de regio vinden. Vooral het filmhuis en de revue blijken het van de regio te moeten hebben.

In 1983 is de regio van minder groot belang voor deze culturele voorzieningen in de grote stad. Volgens het maximumalternatief zijn nu nog 4 miljoen bezoekers afkomstig uit de regio, terwijl er daarentegen aanmerkelijk meer bezoeken van de stedelingen zelf afkomstig zijn. Het aantal malen dat zij een bezoek brachten aan één van de culturele voorzieningen in de grote stad, steeg tot ruim 8 miljoen (tabel 3.10). Dit betekent, dat de bezoeken aan culturele voorzieningen in de grote steden in 1983 vaker van bewoners van de grote steden afkomstig zijn. Met andere woorden de markt voor culturele voorzieningen in de grote steden is dichter bij huis komen te liggen.

Deze conclusie geldt echter alleen onder de volgende vooronderstelling. Er is een model gehanteerd, waarin constante oriëntatiepercentages zijn opgesloten. De via de AVO's geconstateerde toename van het aantal alleenstaanden brengt dan bij die gelijkblijvende oriëntatiepercentages een groter aantal bezoeken door stedelingen in

de stad met zich mee en een geringere toename van het aantal bezoeken vanuit de rand aan de stad.

Een vergelijking van de tijdsbestedingsonderzoeken 1975, 1980 en 1985 maakt het mogelijk de vooronderstelling van constante oriëntatiepercentages gedeeltelijk te toetsen. Alleen de vraag: 'Bleef men in 1985 even vaak als in 1980 en in 1975 in de eigen woonplaats?', kan beantwoord worden. Het blijkt dat stedelingen in 1980 vaker dan in 1975 voorzieningen buiten de eigen woonplaats bezoeken, terwijl in 1985 dit voor bioscopen nog vaker het geval is. Het oriëntatiepercentage op de eigen woonplaats voor theaterbezoek blijft echter stabiel, terwijl dat voor revue-uitvoeringen zelfs toeneemt. Alleen bij musea ziet men een dramatische val in de oriëntatie op de eigen woonplaats door stedelingen.

Wat de personen uit de regio betreft geldt, dat ze weliswaar vaker naar voorstellingen buiten de eigen woonplaats gaan, maar dat die toename vrij beperkt is.

Gezien deze ontwikkelingen lijkt het daarom (uitgezonderd de musea, waar de gepresenteerde gegevens slechts exemplarische waarde hebben) niet geheel irreëel uit te gaan van constante oriëntatiepercentages.

Tabel 3.10 Bezoeken aan culturele voorzieningen in de grote stad door stedelingen en personen uit de randgemeenten, 1983 ($\times 1.000$)

	door grote-stadbewoners		door bewoners uit de stedelijke rand		
	totaal	in de grote stad	totaal	in de grote stad	
				minimaal	maximaal
toneel	1.299	1.078	804	321	482
cabaret	484	401	282	112	164
revue, show, circus	403	294	380	152	228
concert, opera, operette	1.134	941	473	189	283
pop, jazz, musical	962	798	600	240	360
ballet	262	217	125	50	75
mime	77	64	37	15	22
bioscoop	4.258	3.917	2.774	1.525	2.080
filmhuis	340	312	631	347	473
totaal					
uitvoeringen	9.219	8.022	6.106	2.951	4.167
musea	2.057	1.398	1.314	617	775

Bron: AVO'83

Bij het museumbezoek is er sprake van een andere ontwikkeling. Zowel vanuit de stad als vanuit de regio is er een toenemende belangstelling. Niettemin is het stedelijke bezoek ook hier kwantitatief belangrijker geworden dan het bezoek uit de regio. In het maximumalternatief neemt het aandeel regionaal bezoek (uitgedrukt in het bezoek door stedelingen aan musea) af van 69% naar 55%. Ook hier geldt echter de vooronderstelling van gelijkblijvende oriëntatiepercentages.

Geconcludeerd kan worden, dat - onder de veronderstelling van gelijkblijvende oriëntatiepercentages - het bezoek aan culturele uitvoeringen in de steden tussen 1979 en 1983 is toegenomen. Daarbij speelt een rol, dat de grote steden met name in 1983 een bevolking kennen, waarin veel jonge alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens voorkomen, die een frequent uitgaansgedrag vertonen.

Het frequentere gebruik van culturele voorzieningen door de stedelingen zelf compenseert voor een deel de afname in het gebruik door personen uit de randgebieden. Met andere woorden: culturele voorzieningen in de grote steden hebben in 1983 in mindere mate een regionale functie dan in 1979, althans in relatieve zin.

3.4 Culturele voorzieningen: openbare bibliotheken

In de inleiding is vermeld, dat het hier gaat om een voorziening, waarvan het twijfelachtig is of deze een lokaal dan wel een bovenlokaal karakter heeft. Er zijn in de grote steden, naast de hoofdvestigingen, immers veel andere vestigingen die zich met name op de wijkbevolking richten. Een groot deel van de collectie van de bibliotheken blijkt echter in de hoofdvestigingen die zich op de gehele stad richten, te zijn opgeslagen. Tabel 3.11 geeft aan, dat het in Utrecht en Rotterdam om meer dan de helft van het aantal boeken en andere materialen gaat. Daarom kan - zij het wat geforceerd - de openbare bibliotheek, ook in de grote stad, nog worden opgevat als een bovenlokale voorziening.

Tussen 1972 en 1983 is het aantal vestigingen van de openbare bibliotheek in de vier grote steden sterk toegenomen, vooral in Amsterdam en Rotterdam (met respectievelijk een stijging van 20 naar 31 en van 15 naar 22). In Den Haag kwamen er tussen 1972 en 1983 vier vestigingen bij (van 14 naar 18), terwijl Utrecht er in die periode per saldo één vestiging bij kreeg.

De toename van het aantal vestigingen naast de hoofdvestiging, betekende voor het aanbod, dat in de loop van de tijd de hoofdvestiging minder belangrijk ging worden, terwijl de nevenvestigingen naar verhouding meer uit te lenen materiaal kregen. Het gebruik, gemeten in het aantal uitleningen, vond daarentegen in Rotterdam steeds vaker in de hoofdvestiging plaats, terwijl in Utrecht het aandeel van de hoofdvestiging steeg tussen 1975 en 1979, maar daarna weer daalde. In Amsterdam daalde het aandeel van de hoofdvestiging, en in Den Haag bleef dit aandeel ongeveer gelijk.

Tabel 3.11 Aandeel uitleningen en collectie van de hoofdvestigingen van openbare bibliotheken in de vier grote steden, ten opzichte van het totaal aantal uitleningen en de totale collectie, 1975, 1979 en 1983 (in procenten)

	uitleningen			collectie		
	1975	1979	1983	1975	1979	1983
Amsterdam	20,9	15,4	16,2	43,7	40,2	36,3
Rotterdam	9,1	16,6	19,7	52,1	53,1	51,3
Den Haag	22,8	21,1	22,4	35,8	31,7	32,6
Utrecht	38,1	45,7	43,4	49,5	53,4	47,5

Bron: CBS. Openbare bibliotheken, kerngegevens per bibliotheekvestiging en mobiel filiaal

Opvallend is wel, dat het aandeel uitleningen dat de hoofdvestiging voor haar rekening neemt, vrij beperkt is ondanks de vrij grote collectie. Dit kan niets anders betekenen, dan dat men decentraal van de collecties van de hoofdvestigingen gebruik maakt, dan wel dat men in veel mindere mate gebruik maakt van de collecties van de hoofdvestigingen dan van de overige vestigingen.

Het totaal aantal uitleningen steeg tussen 1975 en 1983 in Rotterdam en Den Haag, terwijl in Amsterdam en in Utrecht sprake was van een omslagpunt in 1979. In Amsterdam zette na een daling in de tweede periode van de jaren zeventig weer een stijging in, terwijl in Utrecht een omgekeerde ontwikkeling merkbaar was (zie tabel 3.12).

Het ziet er dus naar uit, dat in de periode 1975-1983 de openbare bibliotheken zich wat het gebruik in de grote steden betreft, goed hebben kunnen handhaven, ondanks de (selectieve) teruggang in de bevolking, waarbij jongeren - belangrijke potentiële gebruikers van de openbare bibliotheken - meer dan evenredig waren betrokken.

Tabel 3.12 Totaal aantal uitleningen door alle vestigingen van de openbare bibliotheek in de vier grote steden, 1975, 1979 en 1983

	1975	1979	1983
Amsterdam	5.301.796	4.645.056	4.922.518
Den Haag	3.748.663	4.309.247	4.322.760
Rotterdam	3.090.602	4.009.184	4.598.847
Utrecht	1.999.655	2.687.951	2.682.233

Bron: CBS. Openbare bibliotheken, kerngegevens per bibliotheekvestiging en mobiel filiaal

3.5 Onderwijsvoorzieningen

De grote steden herbergen traditioneel veel onderwijsvoorzieningen. In drie van de vier grote steden zijn universiteiten aanwezig, terwijl daarnaast tal van instellingen voor het hoger beroepsonderwijs in de grote steden gevestigd zijn. Voorts zijn er als in elke centrumgemeente veel scholen voor voortgezet onderwijs.

Het aantal opleidingsmogelijkheden op het niveau van het hoger beroepsonderwijs in de vier grote steden nam tussen 1975 en 1983 toe van 86 tot 98. Deze toename is sterker dan de landelijke, hetgeen tot gevolg heeft, dat de vier grote steden hun positie als 'leverancier van hoger beroepsonderwijs' hebben versterkt. Zo moesten in 1975 24% van alle opleidingsmogelijkheden in het hoger beroepsonderwijs in de grote steden worden gezocht, terwijl in 1983 dat aantal was toegenomen tot 27%. Deze groei is vooral veroorzaakt door Amsterdam (van 27 tot 37 opleidingsmogelijkheden); in de andere steden was sprake van een stabilisatie (zie tabel 3.13).

Voor de randgebieden kan een ontwikkeling niet worden geregistreerd. Hier is alleen een cijfer voor 1983 bekend; daarvoor werden voor nodale gebieden geen afzonderlijke gegevens bekend gemaakt. Uit dit cijfer wordt echter wel duidelijk, dat het aanbod in de regio van weinig betekenis is. In het totaal van de randgebieden, met toch een inwonertal van bijna twee miljoen, zijn slechts zeven scholen voor hoger beroepsonderwijs.

Het aantal scholen voor middelbaar beroepsonderwijs nam in de grote steden af tussen 1975 en 1980. Waren er in 1975 nog 113 scholen voor middelbaar beroepsonderwijs, in 1980 was dit aantal gedaald tot 103. Daarna trad echter weer een stijging op, en wel tot 109 scholen in 1983.

Deze ontwikkeling lijkt niet sterk af te wijken van die in de regio. Hier ziet men het aantal opleidingsmogelijkheden gelijk blijven tussen 1975 en 1980, terwijl tussen 1980 en 1983, evenals in de grote steden, een toename optrad (van 26 tot 32 scholen voor middelbaar beroepsonderwijs).

Dit betekent, dat de ontwikkeling van het aanbod aan scholen voor middelbaar beroepsonderwijs zowel in de grote steden als in de stedelijke rand afwijkt van de landelijke ontwikkeling. Landelijk was er sprake van een continue verruiming van het aanbod aan middelbaar beroepsonderwijs. In Nederland als geheel waren in 1975 559 van dergelijke scholen (of onderwijselementen binnen scholengemeenschappen), terwijl dit aantal in 1980 was opgelopen tot 571. Daarna kwamen er tot 1983 nog 32 scholen van dit type bij.

Het aantal mogelijkheden op het gebied van het algemeen voortgezet onderwijs is in de grote steden in de periode 1975-1983 afgenomen. Bedroeg het aantal onderwijselementen hier in 1975 nog 397, op 1 januari 1983 waren het er 24 minder.

Tabel 3.13 Aantal scholen voor hoger beroepsonderwijs in de grote steden en in de randgebieden, 1975, 1979 en 1983

	1975	1979	1983
Amsterdam	27	31	37
Rotterdam	20	17	19
Den Haag	23	22	24
Utrecht	16	19	18
totaal	86	89	98
stedelijke rand			7

Bron: CBS-opgave

De afname doet zich voor bij alle schooltypen, maar vooral instellingen voor havo-onderwijs (inclusief havo-afdelingen) verliezen in de grote steden aan betekenis. Landelijk is van een dergelijke afname geen sprake, hier ziet men - behalve bij de mavo's - een groeiend aantal (tabel 3.14). Hoewel men dus steeds vaker voorzieningen voor algemeen voortgezet onderwijs buiten de grote steden moet zoeken, was het aandeel van het aanbod in de vier grote steden ook in 1983 nog hoog. Dit betreft vooral de gymnasia: 20% van alle instellingen, waar deze vorm van voortgezet onderwijs kan worden genoten, bevindt zich in de één van de vier grote steden. De grote steden verkeren ook ten opzichte van hun omgeving in een uitzonderingspositie. Het aantal elementen in het voortgezet onderwijs nam namelijk in de regio toe, waarbij vooral de havo- en atheneumopleidingen hun aanbod in de regio vergrootten. Tussen 1975 en 1983 nam het aantal voorzieningen voor atheneumonderwijs er toe van 49 tot 60 en voor havo-onderwijs van 53 tot 65. Het aantal mogelijkheden om gymnasiumonderwijs te volgen nam in de stedelijke rand toe van 33 tot 38, terwijl het aantal mavo-opleidingen toenam van 138 tot 141.

Tabel 3.14 Aantal scholen voor algemeen voortgezet onderwijs in de grote steden, de stedelijke rand, en landelijk, 1975 en 1983

	1975			1983		
	grote steden	stedelijke rand	landelijk	grote steden	stedelijke rand	landelijk
mavo	174	138	1.136	164	141	1.124
havo	90	53	516	84	65	544
atheneum	71	49	401	68	60	940
gymnasium	62	33	275	57	38	284
totaal	397	273	2.328	373	304	2.892

Bron: Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen/CBS. Lijst van scholen voor het voortgezet onderwijs en statistische uitkomsten, 1 september 1975: dagscholen voor vwo, havo en mavo

Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen/CBS. Lijst van scholen voor het voortgezet onderwijs en statistische uitkomsten, 1 september 1983: dagscholen voor vwo, havo en mavo

Uit tabel 3.15 valt op te maken, dat het aantal scholen voor lbo in de grote steden is afgenomen, waarbij de achteruitgang het sterkst is in Utrecht. Wanneer uitsluitend naar het aantal scholen wordt gekeken (dus niet naar de extra afdelingen) is er in Utrecht een teruggang van 30 tot 25, in Amsterdam van 55 tot 52, in Den Haag van 42 tot 36, en in Rotterdam van 63 tot 54 scholen.

Toch is het aandeel van de opleidingsmogelijkheden, dat in één van de vier grote steden is gevestigd (bedoeld zijn hier weer uitsluitend scholen) niet gewijzigd. Zowel in 1972/1973 als in 1983/1984 ging het om 12% van alle scholen voor lager beroepsonderwijs.

Tabel 3.15 Aantal scholen voor lbo in de vier grote steden, 1972/1973 en 1983/1984

	1972/1973	1983/1984	
		scholen	extra afdelingen
Amsterdam	55	52	15
Den Haag	42	36	11
Rotterdam	63	54	21
Utrecht	30	25	7
totaal	190	167	54

Bron: 1972/1973: CBS. Regionaal Statistisch Zakboek 1974
1983/1984: opgave CBS

Gezien het feit, dat veel hbo-studenten en de meeste universitaire studenten woonachtig zijn in de vestigingsplaats van de onderwijsinstelling, ligt het voor de hand, dat de deelnamepercentages uit de relevante leeftijdscategorie aan deze vormen van onderwijs daar hoger liggen dan in de andere gebiedscategorieën. Het AVO'83 schat, dat in 1983 37% van alle studenten aan het hoger onderwijs in de vier grote steden woont en 27% in de andere steden boven de 100.000 inwoners. Het AVO'79 komt nog op een schatting van 31% en 33%.

Hoewel het aantal studenten onder de 18-24-jarigen in de grote steden hoog is, zijn de 'vier' niet de steden die door een studentenpopulatie worden gedomineerd. In de overige steden boven de 100.000 inwoners is de studentenpopulatie onder deze leeftijdsgroep groter. De vestiging van een aantal universiteiten en hogescholen in juist deze middelgrote steden zal hieraan niet vreemd zijn (Groningen, Enschede, Nijmegen, Leiden, Tilburg, Eindhoven, Maastricht). Gezien de naar verhouding geringe bevolkingsaantallen van deze steden is de invloed van de studenten op de bevolking groter dan in de vier grote steden, samengevat als gebiedscategorie. Dit laat onverlet, dat ook in de kleinste van de vier grote steden (Utrecht) de studentenpopulatie een zeer groot aandeel heeft in de totale bevolking van 18-24 jaar.

Ook wanneer het aandeel van de studenten aan universiteiten en hbo-instellingen onder de 18-24-jarigen wordt nagegaan, blijkt de dominantie van de categorie 'overige steden boven de 100.000 inwoners'. In 1983 was daar 30% van de 18-24-jarigen ingeschreven bij een instelling voor hoger onderwijs. In de grote steden en de randgebieden was dat al zo'n 10% lager (respectievelijk 22% en 21%), terwijl het aandeel in de gebiedscategorie 0-50.000 inwoners weer 10% lager lag. Hier neemt dus 10% van alle personen van 18-24 jaar deel aan het hoger onderwijs. De gebiedscategorie van gemeenten met 50.000-100.000 inwoners neemt met 17,5% een tussenpositie tussen de grote steden en de kleinste gemeenten in.

Niet alle studenten echter wonen in de stad, waar de instelling van hoger onderwijs is gevestigd. Bovendien maakt het aantal studenten dat uit die stad afkomstig is, maar een beperkt deel uit van de totale studentenpopulatie.

Het CBS heeft recent een publikatie uitgebracht, waarin aandacht is besteed aan de oriëntatie op universiteiten en hogescholen. Het laagste aggregatieniveau dat daarbij wordt gehanteerd, is het nodale gebied, waardoor niet duidelijk wordt in hoeverre studenten afkomstig zijn uit de universiteitsstad zelf, dan wel uit de direct omliggende gemeenten.

De herkomstcijfers van de eerstejaarsstudenten heeft het CBS ontleend aan een bestand van het Centraal Bureau Aankomst en Plaatsing Eerstejaarsstudenten (CBAP) met betrekking tot de aanmelding voor het studiejaar 1982/1983. Voor de

vaststelling van deze herkomst is gebruik gemaakt van het opgegeven correspondentie-adres.¹⁰

Tabel 3.16 geeft de uitkomsten voor wat betreft de instellingen voor wetenschappelijk onderwijs in de vier grote steden. Het blijkt, dat de universiteiten vooral buiten de eigen regio recrutereren. Nog het meest gericht op de eigen regio is de Universiteit van Amsterdam: 42% van de eerstejaarsstudenten komt uit de nodale gebieden Zaanstad en Amsterdam. Het minst gericht op de eigen regio is de Rijksuniversiteit van Utrecht, waar 77% van de eerstejaarsstudenten van buiten het nodale gebied Utrecht komt.

De enige instelling voor wetenschappelijk onderwijs, die in de stedelijke rand, en wel in de rand van Den Haag, is gelegen, is de Technische Hogeschool in Delft. Uit de betreffende CBS-publicatie blijkt, dat - hoewel ook bij deze instelling de meeste studenten van verre komen - zij een vrij belangrijke functie heeft voor twee van de vier grootstedelijke gebieden: circa 13% van de studenten komt uit het nodale gebied Rotterdam en eveneens circa 13% komt uit het nodale gebied Den Haag. Tot die nodale gebieden behoren overigens naast de betreffende steden zelf ook grote delen die in dit rapport tot de rand van die steden worden gerekend.

Tabel 3.16 Herkomst van eerstejaarsstudenten op instellingen voor wetenschappelijk onderwijs in de vier grote steden, 1982/1983

	absoluut	in procenten
Amsterdam		
Universiteit van Amsterdam		
nodaal gebied		
Amsterdam	1.218	39,5
Zaanstad	88	2,9
elders	1.771	57,6
totaal	3.077	100
Vrije Universiteit		
nodaal gebied		
Amsterdam	593	36,6
Zaanstad	53	3,3
elders	972	60,0
totaal	1.618	100
Utrecht		
Rijksuniversiteit Utrecht		
nodaal gebied		
Utrecht	766	23,2
elders	2.530	76,8
totaal	3.296	100
Rotterdam		
Erasmusuniversiteit Rotterdam		
nodaal gebied		
Rotterdam	618	32,2
Oud Beyerland	34	1,8
Brielle	33	1,7
Middelharnis	7	0,4
Gouda	40	2,0
elders	1.189	61,9
totaal	1.921	100

Bron: CBS. Statistiek van het wetenschappelijk onderwijs; de instroom in het studiejaar 1982/1983 regionaal bezien.

Het aantal eerstejaarsstudenten is tussen 1971/1972 en 1982/1983 toegenomen, waarbij overigens de grote steden hun 'marktaandeel' gehandhaafd hebben. Zowel aan het begin van de jaren zeventig als aan het begin van de jaren tachtig begon 44% van de eerstejaarsstudenten een studie in één van de grote steden. Daarmee is het absolute aantal eerstejaarsstudenten toegenomen van 8500 tot bijna 10.000 (zie tabel 3.17).

Tabel 3.17 Aantal eerstejaarsstudenten landelijk en in de vier grote steden, 1971/1972 en 1982/1983

	1971/1972	1982/1983
Rijksuniversiteit Utrecht	2.971	3.296
Universiteit van Amsterdam	2.309	3.077
Vrije Universiteit Amsterdam	2.073	1.618
Erasmusuniversiteit Rotterdam	1.006 (+167) ¹	1.921
subtotaal	8.526	9.912
totaal landelijk	19.300	23.355

¹ Respectievelijk de Economische Hogeschool en de Medische Faculteit.

Bron: 1971/1972: CBS. Statistiek van het wetenschappelijk onderwijs 1971/1972

1982/1983: CBS. Statistiek van het wetenschappelijk onderwijs; de instroom in het studiejaar 1982/1983 regionaal gezien

Met betrekking tot de herkomst van de gebruikers van andere vormen van onderwijs houdt het Centraal Bureau voor de Statistiek driejaarlijkse onderzoeken (de laatste in 1982/1983) aangeduid met de naam Regionaal Onderzoek Voortgezet Onderwijs, waarbij tot het voortgezet onderwijs worden gerekend de schooltypen voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (vwo), hoger algemeen voortgezet onderwijs (havo) en middelbaar voortgezet onderwijs (mavo), het lager beroepsonderwijs (lbo), alsmede een tweetal mengvormen (zogeheten gemengd avo en gemengd avo-lbo). Daarnaast komen het middelbaar en het hoger beroepsonderwijs aan bod. De tabellen die in dit onderzoek zijn opgenomen, inventariseren bij de leerlingen de gemeente waar zij wonen (woongemeente) en de gemeente waar zij op school gaan (schoolgemeente). Van het *voortgezet* onderwijs worden alleen de leerlingen van de tweede klasse onder de loep genomen. In deze studie wordt derhalve steeds over leerlingen uit het tweede leerjaar gesproken, terwijl de jaren waarover gerapporteerd wordt naast 1982/1983, 1979/1980 en 1973/1974 zijn.

Het aantal studenten aan hbo-instellingen, ook aan die in de grote steden, is in de jaren zeventig sterk toegenomen. En evenals bij de instellingen voor wetenschappelijk onderwijs zijn het vooral degenen die buiten de directe omgeving van de stad wonen, die gebruik maken van deze instelling. Met andere woorden: ook de scholen voor hoger beroepsonderwijs in de grote steden hebben vooral een bovenregionale functie.

Voorals in Utrecht is sprake van een bovenregionale functie van het hoger beroepsonderwijs. In 1980 was 62% van de studenten afkomstig van buiten Utrecht en zijn omgeving, terwijl in 1983 59% van de eerstejaarsstudenten afkomstig was van buiten de regio Utrecht. Complement daarvan is, dat maar een gering deel van de studenten aan het hoger beroepsonderwijs uit Utrecht zelf afkomstig is (circa 20% in 1974 en 1980), terwijl de andere grote steden een veel substantiëler deel van de gebruikers van hun instellingen voor hoger beroepsonderwijs uit hun eigen stad afkomstig zien (in 1980 circa 33%).

Het ziet er naar uit, dat in de jaren tachtig deze bovenregionale functie niet verder uitgedijd is, zoals dat in de jaren zeventig wel gebeurde. Geeft tabel 3.18 aan, dat in 1980 48% van de studerende aan instellingen voor hoger beroepsonderwijs in de grote steden van buiten de regio komt, terwijl dat in 1975 nog 42% was, tabel 3.19 laat zien, dat in ieder geval de eerstejaarsstudenten aan deze instellingen in 1980 en in 1983 in dezelfde mate een herkomst hebben, die buiten de stedelijke invloedssfeer is gelegen.

De toename van het aandeel studenten van buiten de regio in de jaren zeventig ging vooral ten koste van het aandeel dat uit de grote stad zelf afkomstig was. Kwam namelijk in 1973/1974 nog 36% van de studenten uit die grote stad, in 1979/1980 was dit aandeel gedaald tot 30%. Het aandeel vanuit de stedelijke rand bleef stabiel. Deze ontwikkeling betekent echter niet, dat er sprake was van een absolute vermindering van het aantal stedelingen onder de studenten. Het aantal studenten aan die instellingen voor hoger beroepsonderwijs die in de grote steden zijn gevestigd, nam toe vanuit alle gebiedscategorieën, waarbij de toename vanuit de grote stad ($30,4\% \times 39.563$) - ($36,2\% \times 25.824$) = 2.679 bedroeg (tabel 3.18). En wanneer de ontwikkeling van het aantal eerstejaarsstudenten een indicatie is van de ontwikkeling van het totaal aantal studenten, zette deze ontwikkeling na 1980 door. Tussen 1980 en 1983 bedroeg de absolute toename van het aantal eerstejaarsstudenten, dat binnen de grote stad hoger beroepsonderwijs volgde ($26,2\% \times 12.542$) - ($26,4\% \times 11.022$) = 376 (zie tabel 3.19).

Tabel 3.18 Herkomst van het totaal aantal studenten op scholen voor het hoger beroepsonderwijs in de vier grote steden, schooljaren 1973/1974 en 1979/1980 (in procenten)

	totaal absoluut		woont in					
			grote stad		stedelijke rand		elders	
	1974	1980	1974	1980	1974	1980	1974	1980
Amsterdam	9.429	16.091	39,7	35,4	17,7	18,4	42,6	46,2
Rotterdam	5.660	6.838	40,4	33,6	27,6	31,3	31,9	35,0
Den Haag	5.852	7.675	40,3	29,3	25,4	24,6	34,2	46,1
Utrecht	4.883	8.932	19,7	19,7	19,0	18,2	61,3	62,0
totaal	25.824	39.563	36,2	30,4	21,9	21,7	41,9	47,8

Bron: CBS. Regionaal onderzoek voortgezet onderwijs

Tabel 3.19 Herkomst van eerstejaarsstudenten op scholen voor het hoger beroepsonderwijs in de vier grote steden, schooljaren 1979/1980 en 1982/1983 (in procenten)

	totaal absoluut		woont in					
			grote stad		stedelijke rand		elders	
	1980	1983	1980	1983	1980	1983	1980	1983
Amsterdam	4.293	5.392	29,4	30,0	18,6	18,4	56,3	51,6
Rotterdam	1.898	1.949	31,3	26,0	32,6	36,5	36,1	37,5
Den Haag	2.371	2.650	25,1	23,8	25,7	24,3	48,5	51,9
Utrecht	2.640	2.551	18,8	20,7	20,4	20,6	60,4	58,6
totaal	11.022	12.542	26,4	26,2	23,2	22,9	50,4	50,9

Bron: CBS. Regionaal onderzoek voortgezet onderwijs

Evenals bij het wetenschappelijk en het hoger beroepsonderwijs is een belangrijk deel van de gebruikers van het middelbaar beroepsonderwijs in de grote steden afkomstig uit streken die gelegen zijn buiten de vier grote steden en hun regio's. Toch is bij het middelbaar beroepsonderwijs er veel minder sprake van een bovenregionale functie. Zo komt bijvoorbeeld bij het hoger beroepsonderwijs ongeveer de helft van alle studerenden in de grote stad van elders, terwijl dat voor het middelbaar onderwijs maar een kwart is.

Dit aandeel bleef tussen 1980 en 1983 vrij stabiel. De ontwikkelingen die zich

voordeden in het middelbaar beroepsonderwijs, hadden - waar het de oriëntatie betreft - betrekking op verschuivingen tussen de stad en de regio. Het aandeel studerende afkomstig uit de grote stad verminderde ten gunste van de bewoners van de regio; de instellingen van middelbaar beroepsonderwijs werden dus steeds afhankelijker van studerende uit de regio. Maar evenals bij het hoger beroepsonderwijs betekent dit niet, dat het absolute aantal studerende dat uit de grote stad afkomstig is, is afgenomen. Ook hier is vanuit alle gebiedscategorieën sprake van een absolute toename, waarbij het aantal studerende uit de grote stad tussen 1980 en 1983 steeg met $(35,7\% \times 38.923) - (39,3\% \times 28.972) = 2.510$ (zie tabel 3.20).

Tabel 3.20 Ontwikkelingen in de herkomst van leerlingen op scholen voor het middelbaar beroepsonderwijs in de vier grote steden, schooljaren 1979/1980 en 1982/1983 (in procenten)

	totaal absoluut		woont in					
			grote stad		stedelijke rand		elders	
	1980	1983	1980	1983	1980	1983	1980	1983
Amsterdam	7.208	9.279	48,4	46,2	28,2	31,9	22,9	22,9
Rotterdam	8.946	12.736	42,8	36,9	36,4	41,1	20,8	22,0
Den Haag	5.942	7.884	43,9	41,5	35,1	41,0	21,1	17,5
Utrecht	6.876	9.024	20,9	19,4	36,8	38,6	42,4	42,0
totaal	28.972	38.923	39,3	35,7	34,2	38,3	26,5	25,9

Bron: CBS. Regionaal Onderzoek Voortgezet Onderwijs 1979/1980 en 1982/1983

Was er bij het wetenschappelijk onderwijs en bij het hoger en middelbaar beroepsonderwijs vaak sprake van dat de studenten/leerlingen van buiten de grote stad, en zelfs van buiten de regio kwamen, het algemeen voortgezet onderwijs recruteert zijn leerlingen vooral uit de grote steden zelf: in 1983 kwam 80% van de gebruikers van de in de grote steden gevestigde instellingen uit de grote stad zelf. Wel verminderde dit aandeel steeds; in 1974 bedroeg het namelijk nog 83%. Deze vermindering gaat gepaard met een lichte toename van het percentage leerlingen dat vanuit de regio afkomstig is: dit percentage steeg van 15 naar 17 (zie tabel 3.21).

Verder is er - in tegenstelling tot de situatie bij het wetenschappelijk onderwijs en het hoger en middelbaar beroepsonderwijs - een afname te constateren van het aantal studerende dat in de grote steden bij een instelling voor algemeen voortgezet

Tabel 3.21 Herkomst van leerlingen op scholen voor het algemeen voortgezet onderwijs in de grote steden, tweede leerjaar, schooljaren 1973/1974, 1979/1980 en 1982/1983 (in procenten)

	totaal absoluut			woont in								
				grote stad			stedelijke rand			elders		
	1974	1980	1983	1974	1980	1983	1974	1980	1983	1974	1980	1983
Amsterdam	7.847	7.356	5.696	88,4	86,4	86,7	9,0	10,6	10,9	2,7	3,0	2,2
Rotterdam	6.982	6.348	6.136	78,4	73,8	70,7	19,2	22,1	24,7	2,4	4,1	4,6
Den Haag	5.344	4.481	4.299	87,5	86,2	85,7	11,6	12,5	12,0	1,0	1,3	2,4
Utrecht	4.005	2.907	2.941	74,8	68,8	68,4	25,0	28,7	28,9	1,0	2,6	2,8
totaal	24.178	21.739	19.345	82,9	79,8	78,7	15,2	17,3	18,3	1,9	2,9	3,1

Bron: CBS. Regionaal onderzoek voortgezet onderwijs

onderwijs staat ingeschreven. In de periode 1973/1974-1982/1983 daalde dit aantal van 109.000 naar 95.000. Daarentegen was er landelijk in dezelfde periode een toename van het aantal leerlingen van 707.000 tot 833.000.¹¹

Het ligt voor de hand te verwachten, dat het aantal leerlingen op scholen in de stedelijke rand sterk is toegenomen. Om deze verwachting te staven kan alleen gebruik gemaakt worden van gegevens over het tweede leerjaar. Hieruit blijkt, dat het aantal leerlingen toenam van 16.500 tot 22.000, waarbij het aandeel van de leerlingen uit de regio tussen 1974 en 1983 eveneens toenam (van 90% in 1974 tot 92% in 1980 en 1983 (zie tabel 3.22).

Vooraf in de stedelijke rand van Utrecht werden steeds vaker leerlingen uit dit gebied zelf aangetroffen, hier nam de oriëntatie van leerlingen vanuit de regio op het eigen gebied toe van 87% in 1974 tot 92% in 1980 en 1983.

Tabel 3.22 Herkomst van leerlingen op scholen voor het algemeen voortgezet onderwijs in de stedelijke rand, tweede leerjaar, schooljaren 1973/1974, 1979/1980, 1982/1983 (in procenten)

	totaal absoluut			woont in								
				grote stad			stedelijke rand			elders		
	1974	1980	1983	1974	1980	1983	1974	1980	1983	1974	1980	1983
Amsterdam	5.061	5.735	5.671	3,7	4,0	3,2	91,4	91,9	93,0	4,4	4,1	3,6
Rotterdam	3.802	4.827	6.445	5,7	3,2	2,2	91,2	95,5	93,5	3,0	1,3	4,3
Den Haag	4.966	5.837	5.726	6,0	6,9	6,9	88,5	87,2	87,1	5,5	5,9	6,0
Utrecht	2.685	2.607	4.062	2,6	1,2	1,5	87,0	91,8	91,9	10,4	7,0	6,5
totaal	16.514	19.006	21.904	4,6	4,2	3,6	89,9	91,6	91,5	5,4	4,3	5,0

Bron: CBS. Regionaal onderzoek voortgezet onderwijs

Het lager beroepsonderwijs vertoont, wat de ontwikkeling van het aantal leerlingen betreft, eenzelfde beeld als het algemeen voortgezet onderwijs. Het aantal leerlingen in het tweede leerjaar, dat in één van de vier grote steden op school gaat, daalt van 16.500 tot circa 12.000. En ook hier is de daling contrair aan de landelijke ontwikkeling; landelijk was namelijk in de periode 1974-1983 sprake van een lichte toename van het aantal leerlingen in het lager beroepsonderwijs.

Deze daling gaat hier niet gepaard met een veranderende oriëntatie van de leerlingen in de verschillende gebiedscategorieën op het onderwijs in de grote stad. Zowel in 1974, als in 1980 en 1983 komt circa 84% van de leerlingen uit de grote stad, circa 13% uit het gebied dat wordt gedefinieerd als de stedelijke rand, en circa 3% van elders (zie tabel 3.23).

Tabel 3.23 Herkomst van leerlingen op scholen voor het lager beroepsonderwijs in de vier grote steden, tweede leerjaar, schooljaren 1973/1974, 1979/1980, 1982/1983 (in procenten)

	totaal absoluut			woont in								
				grote stad			stedelijke rand			elders		
	1974	1980	1983	1974	1980	1983	1974	1980	1983	1974	1980	1983
Amsterdam	5.127	3.840	3.344	89,9	90,8	89,7	7,0	6,4	6,7	3,1	2,9	3,5
Rotterdam	5.817	5.138	4.376	82,9	81,7	81,9	13,2	15,6	15,6	4,0	2,8	2,5
Den Haag	3.240	2.567	2.266	86,1	91,3	91,3	13,3	7,9	7,9	0,6	0,8	0,8
Utrecht	2.325	1.990	1.933	74,1	68,3	69,1	25,0	27,4	27,9	0,9	4,3	3,1
totaal	16.509	13.535	11.917	83,5	84,1	83,8	12,9	13,3	13,7	3,3	2,6	2,5

Bron: CBS. Regionaal onderzoek voortgezet onderwijs

Bovendien wordt, eveneens in tegenstelling tot de situatie bij het algemeen voortgezet onderwijs, de afname van het aantal leerlingen in de grote steden niet gecompenseerd door een duidelijke toename van leerlingen aan het lager beroepsonderwijs in de regio. In de regio is sprake van een ongeveer gelijkblijvend aantal leerlingen aan dit type onderwijs tussen 1974 en 1983 (circa 10.000), waarbij zich echter wel de opvallende ontwikkeling van een daling tussen 1974 en 1980 en daarna een stijging voordeed. Er deed zich een wijziging van de oriëntatie vanuit de onderscheiden gebiedscategorieën op scholen voor lager beroepsonderwijs in de rand voor. Deze scholen werden steeds minder vaak door leerlingen uit de grote stad bezocht, maar kregen een steeds duidelijker functie voor de rand zelf en voor gebieden buiten de regio. Tussen 1974 en 1983 daalde het aandeel stedelijke leerlingen op scholen voor lager beroepsonderwijs in de regio van 7,4% tot 4,5%, en steeg het aandeel leerlingen vanuit de rand zelf van 85% naar 87%. Het aandeel leerlingen van elders steeg van 7,5% tot 8,6% (zie tabel 3.24).

Tabel 3.24 Herkomst van leerlingen op scholen voor het lager beroepsonderwijs in de stedelijke rand, tweede leerjaar, schooljaren 1973/1974, 1979/1980 en 1982/1983 (in procenten)

	totaal absoluut			woont in								
				grote stad			stedelijke rand			elders		
	1974	1980	1983	1974	1980	1983	1974	1980	1983	1974	1980	1983
Amsterdam	2.809	2.489	2.333	4,9	1,7	1,9	88,0	91,4	92,2	7,1	6,9	5,8
Rotterdam	3.191	3.325	4.257	8,0	7,0	5,3	89,4	91,1	89,7	2,6	1,9	5,0
Den Haag	2.659	2.367	2.284	13,1	6,5	7,1	76,4	77,4	78,8	10,6	16,2	14,1
Utrecht	2.325	1.990	1.420	1,0	2,1	2,3	85,5	82,0	82,5	13,5	15,8	15,2
totaal	10.098	9.295	10.294	7,4	4,8	4,5	85,0	86,6	86,9	7,5	8,5	8,6

Bron: CBS. Regionaal onderzoek voortgezet onderwijs

Geconcludeerd kan worden, dat de (selectieve) bevolkingsontwikkeling in de steden tot gevolg heeft gehad, dat het aantal leerlingen in het algemeen voortgezet onderwijs daalde en dat de scholen tussen 1974 en 1983 meer en meer een regionale functie kregen. Het aandeel leerlingen vanuit de randgebieden op scholen in de steden nam toe. Met de selectieve bevolkingsontwikkeling in de grote steden hangt verder de sterke toename van het aantal leerlingen aan het algemeen voortgezet onderwijs in de gebieden rond de vier grote steden samen.

De daling van het leerlingental in de vier grote steden uit zich ook in een vermindering van het aanbod: het aantal onderwijs-elementen nam af.

Ook bij het lager beroepsonderwijs is sprake van een afnemend leerlingental in de grote steden. De relatie met de (selectieve) bevolkingsontwikkeling is echter onduidelijk. Het aandeel leerlingen vanuit de rand neemt niet toe, noch is er sprake van een duidelijke toename van het aantal leerlingen op lbo-scholen in de randgebieden. Verder neemt zowel op landelijke als op stedelijk niveau het aanbod (aantal scholen) af.

Voor het hoger onderwijs heeft de (selectieve) afname van de bevolking in de steden geen gevolgen gehad. Traditioneel zijn deze instellingen in sterke mate afhankelijk van studenten van buiten de regio. Dit betekent dat de algemene toename van de participatie aan het hoger onderwijs ook in de grote steden zichtbaar is geworden. In tien jaar tijd nam het aantal ingeschrevenen aan universiteiten (eerstejaars) en scholen voor hoger beroepsonderwijs in de vier grote steden sterk toe.

Opvallend is echter, dat naast het hoger onderwijs, ook het middelbaar beroepsonderwijs

in de grote steden een gunstige ontwikkeling doormaakte. Daarmee wordt in de grote steden in dit geval aangesloten bij de landelijke trend.

3.6 Ziekenhuizen en andere bovenlokale medische voorzieningen

In de grote steden vond in de periode 1972-1984 een aanzienlijke daling van het aantal ziekenhuisbedden plaats, terwijl in de rand van een lichte stijging sprake was. Zo waren er in 1972 in de grote steden 17.500 ziekenhuisbedden, in 1978 nog 17.100, waarna het aantal terugliep tot 15.600 in 1984. In de regio bedroeg het aantal bedden in 1972 bijna 4.800, in 1978 ruim 4.800 en in 1984 4.950.

Hoewel het aantal ziekenhuisbedden in de grote steden absoluut en relatief sterk daalde, was deze daling niet zo sterk, dat de planningsnorm van 3,7‰ gehaald werd, terwijl anderzijds men in de regio nog beneden die norm bleef. Daarmee lijkt vooral nog de centrumfunctie van de ziekenhuizen in de grote steden niet van belang ontbloot.

Wordt de ontwikkeling in de grote steden en in de regio's afzonderlijk beschouwd, dan vallen grote verschillen op. Zo is het aantal ziekenhuisbedden in een stad als Utrecht heel sterk teruggelopen, terwijl het in Amsterdam vrijwel gelijk bleef (periode 1972-1984). Daar is het feit dat de suburbanisatie van de voorziening 'ziekenhuis' in het Utrechtse eerder plaatsvond dan elders, voor een belangrijk deel debet aan. Het St. Anthoniusziekenhuis verhuisde in 1984 van Utrecht naar Nieuwegein. Elders moeten nog verplaatsingen uitgevoerd worden of zijn ze binnen de gemeentegrenzen gerealiseerd (naar de rand van de stad).

Stijnenbosch geeft een overzicht van ziekenhuizen die nog verplaatst zullen worden uit de grote steden.¹² Spijkenisse en Capelle aan de IJssel krijgen elk een ziekenhuis uit Rotterdam, terwijl een Amsterdams ziekenhuis wordt verplaatst naar Almere. Verder zal het Academisch Ziekenhuis van Utrecht de binnenstad verlaten en gehuisvest worden in een accommodatie op het terrein van het universiteitscomplex De Uithof. Dit complex bevindt zich op korte afstand van de suburbane woonkern De Bilt.¹³

Bij ziekenhuizen is dan van belang, dat als gevolg van suburbanisatie van personen ook suburbanisatie van voorzieningen gewenst kan zijn. Een snelle bereikbaarheid vooral ook per (zieken)auto is noodzakelijk, evenals een zodanige spreiding dat een groot deel van de (potentiële) gebruikers op korte afstand van dergelijke ziekenhuizen blijft wonen.

Walen en Nozeman concludeerden echter dat de gebruikers (polikliniekbezoekers en patiëntbezoekers) van het verplaatste St. Anthoniusziekenhuis meer kilometers afleggen na de verplaatsing dan daarvoor, waarbij ze even vaak de auto gebruiken. Zij wijzen echter ook op de belangrijk kortere reistijd die vooral toegeschreven wordt aan de goede ontsluiting en de sterk verbeterde parkeermogelijkheden in de nieuwe situatie.

Degenen echter die van het openbaar vervoer gebruik maken (22% van de patiënt- en de polikliniekbezoekers), zijn er slechter aan toe dan in de oude situatie. De gemiddelde totale reistijd in Utrecht was 18 minuten en die naar Nieuwegein 31 minuten (vanaf Utrecht-CS).¹⁴

Spiegelbeeld van de negatieve ontwikkeling in de stad Utrecht is de positieve ontwikkeling in de regio. Hier is het aantal ziekenhuisbedden toegenomen van circa 1.000 in 1972 en 1978 tot ruim 1.400 in 1984. Daarentegen is er in andere regio's sprake van een afname, die vooral in de rand van Den Haag aanzienlijk is (zie tabel 3.25).

Tabel 3.25 Ontwikkeling van het aantal ziekenhuisbedden in de vier grote steden en hun randen, 1972-1984

	1972	1974	1976	1978	1980	1982	1984
Amsterdam	5.780	5.721	5.574	5.724	5.611	5.609	5.641
Den Haag	3.310	3.186	3.030	3.030	3.008	2.876	2.775
Rotterdam	4.966	4.990	5.017	5.059	5.055	5.018	4.540
Utrecht	3.470	3.478	3.393	3.348	3.297	3.248	2.674
totaal	17.526	17.375	17.014	17.161	16.971	16.751	15.630
stedelijke rand							
Amsterdam	986	1.000	1.052	1.052	1.137	1.137	1.055
Den Haag	1.728	1.738	1.738	1.724	1.707	1.582	1.511
Rotterdam	1.050	1.052	1.047	1.046	1.045	1.045	957
Utrecht	1.019	1.091	1.143	1.004	968	985	1.435
totaal	4.783	4.881	4.980	4.826	4.857	4.749	4.958

Bron: 1972, 1974, 1976 en 1978: gegevens ontleend aan: Overzicht van de gegevens van ziekenhuizen in Nederland over het jaar 19.. (het jaar ervoor, omdat de cijfers worden opgegeven per 31 december), verschenen in de VAR-reeks respectievelijk nummer 1976-10, 1976-38, 1978-15 en 1980-15. Het cijfer betreft steeds het «aantal beschikbare bedden exclusief wiegen gezonde zuigelingen».

1980 t/m 1984: gegevens ontleend aan: Instellingen van intramurale gezondheidszorg; basisgegevens 1-1-19.. Het cijfer betreft steeds «gem. beschikb. bedden» minus «wiegen gez.z.».

Van belang voor het functioneren van de grote stad (zie hoofdstuk 1) zijn vooral ook de mogelijkheden voor specialistische behandeling, waartoe met name de categoriale en de academische ziekenhuizen zijn ingericht.

Het beddenaantal van de academische ziekenhuizen vertoont door de jaren heen een vrij stabiel patroon, met een - wellicht toevallige - afwijking in Utrecht in 1984 en een vermindering van het beddenaantal door het samengaan van twee academische ziekenhuizen in Amsterdam. Het nieuwe Amsterdams Medisch Centrum heeft minder bedden dan destijds het Wilhelminagasthuis en het Binnengasthuis samen.

Bij de categoriale ziekenhuizen in de grote steden is eveneens een vrij stabiel patroon waarneembaar, zeker in de periode 1972-1982. Tussen 1982 en 1984 deed zich bij verschillende ziekenhuizen een afname voor, met name bij de kinderziekenhuizen en bij het Rotterdamse oogziekenhuis. Bij een aantal andere ziekenhuizen trad in die periode een geringe beddenreductie op (met enkele bedden), bijvoorbeeld bij het Ooglijdersgasthuis in Utrecht.

Over de gehele periode deed zich echter in geen van de ziekenhuizen, noch in de academische noch in de categoriale, uitbreiding voor.

Academische ziekenhuizen komen in geen van de randgebieden voor, categoriale slechts in de omgeving van Utrecht. Het enige categoriale ziekenhuis dat destijds elders in de rand voorkwam, de Ursulakliniek (voor neurologie) in Wassenaar, is in het begin van de jaren tachtig gesloten. Thans is hier uitsluitend een psychiatrische inrichting gevestigd.

De ontwikkeling van de categoriale ziekenhuizen in de omgeving van Utrecht, twee voor revalidatie en een astmakliniek, tonen een gezamenlijke beddenreductie, waarbij één revalidatiekliniek zich handhaaft en de andere twee ziekenhuizen sterk achteruitgaan.

Naast ziekenhuizen zijn in de medische dienstverlening die op een bovenlokaal niveau opereert, kwantitatief de psychiatrische instellingen en de zwakzinnigeninrichtingen van belang. In beide gevallen is sprake van een toename van het aantal bedden in de grote steden. Vooral ten aanzien van de psychiatrische ziekenhuizen valt dit op, daar deze ontwikkeling afwijkt van de landelijke. Het aantal

bedden in Nederland daalde in de periode 1974-1985 van bijna 27.000 tot ruim 24.000. Maar ook de beddenontwikkeling in de zwakzinnigeninrichtingen is spectaculair. De toename van het aantal bedden in deze inrichtingen is in de grote steden aanmerkelijk groter dan die in Nederland als geheel (zie tabel 3.26).

Daarmee zijn de grote steden bezig hun achterstand wat deze voorzieningen betreft, in te halen. Zij worden hierbij geholpen door het feit dat voor deze inrichtingen - evenals voor de ziekenhuizen - normen per gezondheidsregio zijn opgesteld. De norm bedraagt voor psychiatrische inrichtingen 1,7 en voor zwakzinnigeninrichtingen 1,8 plaats per 1.000 inwoners. Het ligt voor de hand dat men, daar waar men tot nog toe beneden de norm bleef zoals in de grote steden, poogt te komen tot het toegestane aantal bedden.

Tabel 3.26 Erkende bedden in psychiatrische inrichtingen en in zwakzinnigeninrichtingen, in diverse gebiedscategorieën, 1974, 1981 en 1985

	psychiatrische inrichtingen			zwakzinnigeninrichtingen		
	1974	1981	1985	1974	1981	1985
grote stad	2.161	2.153	2.283	367	628	694
stedelijke rand	3.316	3.266	3.002	2.053	3.120	3.281
elders	26.876	26.539	24.314	24.529	28.899	30.353

Bron: 1974: NZI. Atlas van de intramurale gezondheidszorg

1981 en 1985: NZI. Instellingen van intramurale gezondheidszorg

Om het gebruik van ziekenhuizen in de diverse gebiedscategorieën na te gaan, kan gebruik gemaakt worden van het AVO'83. Daarin is gevraagd naar dit gebruik door personen van zes jaar en ouder met de vraag: 'Hebt U de afgelopen twaalf maanden in een ziekenhuis gelegen?'.

Op deze vraag kon met ja of nee geantwoord worden.

In overeenstemming met het grote aantal ouderen in de grote steden, is een aanzienlijk aandeel van het totaal aantal ziekenhuisopnamen daar van ouderen afkomstig.

Daarentegen zijn het in de andere gebiedscategorieën vaker jongeren die opgenomen worden (zie tabel 3.27).

De leeftijdsspecifieke opnamepercentages in de verschillende gebiedscategorieën variëren niet erg. Een uitzondering zijn de grote steden. Bejaarden hebben hier vaker

Tabel 3.27 Aantal personen van 6 jaar en ouder die in 1982/1983 in het ziekenhuis lagen, naar gebiedscategorie, en naar leeftijd ($\times 1.000$ en in procenten)

	grote stad		stedelijke rand		gemeenten met inwonersaantal					
					100.000 tot 200.000		50.000 tot 100.000		<50.000	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
6-12 jaar	3	2,0	12	7,8	12	8,2	12	6,3	48	8,2
12-18 jaar	6	4,1	6	3,9	5	3,4	4	2,1	35	6,0
19-64 jaar	98	66,2	101	65,6	101	69,2	128	67,7	382	65,9
65 jaar e.o.	41	27,7	35	22,7	28	19,2	45	23,8	115	29,8
totaal	148	100	154	100	146	100	189	99,9	580	99,9

Bron: AVO'83

ziekenhuisopnamen achter de rug dan bejaarden elders, hetgeen ongetwijfeld samenhangt met de leeftijdssamenstelling van de bejaarde bevolking (veel 75+ ers binnen de categorie bejaarden).

Het ziet er naar uit, dat door de veroudering in de grote steden de vraag naar ziekenhuisopnamen door de stedelijke bevolking groter is geworden. Ze staat tegenover de vermindering van het lokale draagvlak, gemeten in aantal inwoners, en bevordert zo de instandhouding van deze voorziening. Van belang daarbij is dat, hoewel de gemiddelde instandhoudingsnorm per regio voor ziekenhuizen vrij stringent is (3,7‰), afwijkingen toegestaan zijn, die het gevolg zijn van een groot aantal ouderen.

Een ander verschijnsel dat in het verleden de vraag naar de voorziening ziekenhuis in de grote stad positief heeft beïnvloed, is de oriëntatie op de stad van een groot deel van de bevolking in het gebied dat is gedefinieerd als de stedelijke rand. Materiaal uit de zogeheten ACAD-lijst van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur geeft oriëntatiepercentages op ziekenhuizen, uitgaande van de ziekenhuisgemeente. Met behulp van deze lijst kan worden nagegaan, waar de patiënten die gebruik maakten van de ziekenhuizen in de grote steden, woonachtig zijn. Op deze wijze is het mogelijk aanwijzingen te vinden voor het antwoord op de vraag: 'In hoeverre zijn voorzieningen in de grote steden afhankelijk van de bevolking in de steden zelf, en in hoeverre van de bevolking uit de stedelijke rand?'

In 1982 bleken de ziekenhuizen in de vier grote steden voor slechts 60% bezet door personen uit de steden zelf. Voor het overige ging het om personen van elders, voor een belangrijk deel inwoners van de stedelijke rand terwijl in de steden, waar academische ziekenhuizen zijn gevestigd, ook veel patiënten van buiten de regio komen (tabel 3.28).

Of ziekenhuizen door suburbanisatie van de bevolking meer afhankelijk zijn geworden van personen uit die rand is niet na te gaan, omdat de ACAD-lijst slechts voor 1982 beschikbaar is gesteld.

Tabel 3.28 Personen afkomstig uit diverse gebiedscategorieën in ziekenhuizen in de vier grote steden (opnemingen) in 1982

	aantal patiënten		woont in							
			grote stad		stedelijke rand		elders in Nederland		buitenland	
	abs.		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Amsterdam	122.992		86.192	70,6	17.116	13,9	18.216	14,8	748	0,6
Rotterdam	110.806		65.412	59,0	29.740	26,8	14.922	13,5	660	0,6
Den Haag	60.616		48.934	80,7	9.781	16,1	1.836	3,0	65	0,2
Utrecht	73.485		30.284	41,2	23.448	31,9	19.572	26,6	181	0,2
totaal	367.899		231.542	62,9 ¹	80.085	21,8	54.616	14,8	1.654	0,4

¹ Exclusief personen die afkomstig zijn uit een andere grote stad dan waar het ziekenhuis is gevestigd. Deze zijn hier opgenomen in de categorie «elders in Nederland».

Bron: Nederlands Ziekenhuis Instituut

Wel zijn er historische cijfers van het Statistisch Informatiecentrum van de afdeling Bestuursinformatie van de gemeente Amsterdam en van het Landelijk Informatiesysteem Ziekenfondsen.¹⁵

De gemeente Amsterdam geeft globale overzichten. In tegenstelling tot de gegevens van het Nederlands Ziekenhuis Instituut, betreft het hier ontslagen en geen opgenomen patiënten. In 1981 was 68,7% van alle uit de Amsterdamse ziekenhuizen ontslagen

patiënten afkomstig uit Amsterdam; in 1974 was dat nog 73,9%. Het feit dat hier ontslagen patiënten in de statistiek zijn opgenomen, kan enige vertekening met zich meebrengen. Personen die in ziekenhuizen zijn opgenomen en daar overlijden, vaak bejaarden, zijn niet in de statistiek opgenomen. En gezien de aard van de leeftijdsopbouw daar, is het aanbod van de Amsterdamse bejaarden groter is dan dat van de bejaarden uit de regio.

De cijfers uit de jaarboeken van het Landelijk Informatiesysteem Ziekenfondsen (LISZ-jaarboeken) tonen dat de oriëntatie op de grote steden van de bewoners van de stedelijke rand op de grote steden is toegenomen. Steeds vaker worden patiënten uit de regio in ziekenhuizen in één van de vier grote steden opgenomen. Het percentage stijgt van circa 34% in 1977 naar 40% in 1983.

Deze percentages betreffen echter alleen ziekenfondsverzekerden (in Nederland is circa 2/3 van alle personen via een ziekenfonds verzekerd). Bovendien zijn een aantal gemeenten door de statistici van het LISZ niet geïnventariseerd:

- gemeenten, waar minder dan drie huisartsen zijn;
- gemeenten, waar het oriëntatiepercentage op één van de vier grote steden niet nr. 1 of 2 in de rangorde van oriëntatiepercentages is.

Verder speelt een rol dat is uitgegaan van het aantal verzekerden per huisarts. Het kan dus ook gaan om ingezetenen van andere gemeenten, terwijl ingezetenen van die gemeente bij een andere gemeente als verzekerde zijn geregistreerd. Daarom is voor 1982 nagegaan in hoeverre het aandeel opnemingen in de grote steden vanuit de regio en vanuit de grote stad overeenkomt met de NZI-cijfers. De volgende percentages gelden dan:

NZI: 25,7% vanuit de rand (alle opnemingen stad + rand);

LISZ: 21,5% vanuit de rand (alle opnemingen ziekenfondsverzekerden stad + rand).

Het ziet er dus naar uit dat de LISZ-cijfers een redelijk betrouwbaar beeld geven en derhalve tenminste als steekproef voor alle opnamen kunnen worden gehanteerd.

Wanneer de LISZ-cijfers van 1977 en 1982 worden vergeleken, blijkt dat binnen het aantal opnemingen van personen uit stad en rand het aandeel van de personen uit de rand is toegenomen: van circa 19% naar 22%. De ziekenhuizen in de grote steden zijn dus steeds afhankelijker geworden van personen uit die stedelijke rand.

Ook absoluut gezien is er sprake van een toename van het aantal personen uit de rand, van 38.000 naar 45.000, terwijl het aantal personen uit de stad zelf, dat in de ziekenhuizen in de grote stad werd opgenomen, ongeveer gelijk is gebleven.

Geconcludeerd kan worden, dat de selectieve bevolkingsontwikkeling, die tot vergrijzing in de grote steden heeft geleid, niet inhield dat de vraag naar ziekenhuisbedden door stedelingen is vergroot. Het feit, dat er in 1982 meer patiënten in de stedelijke ziekenhuizen waren dan in 1977 kwam volledig voor rekening van de stedelijke rand. Mede in samenhang hiermee zijn plannen gesmeed en deels uitgevoerd om ziekenhuizen in de stedelijke rand te realiseren en in de steden te sluiten.

3.7 Bovenlokale voorzieningen voor bejaarden

Deze bovenlokale voorzieningen richten zich voornamelijk op één specifieke bevolkingscategorie: de bejaarden. Dit is in tegenstelling tot de eerder behandelde voorzieningen die een veel algemener publiek kennen. Het gaat dus ook om bovenlokale voorzieningen die bij uitstek gevoelig zijn voor de regionale ontwikkelingen in de leeftijdsopbouw.

Op bejaardenoorden is het begrip bovenlokaal in zoverre van toepassing, dat deze instellingen hun gebruikers recrutereren uit de grote stad als geheel en niet uit specifieke buurten of wijken. De oriëntatie vanuit de regio op de grote stad is - voor zover

bekend - maar beperkt. De enige grote gemeente die hierover cijfers levert, Amsterdam, laat zien dat maar een paar procent van de bejaarden die positief zijn geïndiceerd voor opname in een bejaardenoord en in Amsterdam wensen te wonen, van buiten deze stad komt. In 1983 ging het in totaal om slechts 36 personen.¹⁶

Dit betekent dat de capaciteitstoename van het totaal aantal plaatsen in bejaardenoorden in de vier grote steden (van 17.000 plaatsen in 1970 tot 23.000 plaatsen in 1983) vermoedelijk vrijwel geheel ten goede kwam aan bewoners van de grote steden zelf. Deze ontwikkeling heeft tot gevolg gehad, dat het aandeel personen van 65 jaar en ouder, dat in een bejaardenoord woont, in de jaren zeventig sterk is toegenomen. Het aantal plaatsen in bejaardenoorden bedroeg namelijk in de grote steden in 1970 6,4% van het aantal oudere stedelingen, terwijl dit aandeel in 1983 6,6% bedroeg. Landelijk nam het aantal plaatsen in bejaardenoorden af van 8,4% in 1970 tot 6,7% in 1983.

Deze ontwikkeling leidde ertoe, dat er in 1983 (dus) meer plaatsen per 65+ er waren dan landelijk. Maar ten opzichte van hun omgeving herbergen de grote steden slechts weining plaatsen in bejaardenoorden. Het aantal plaatsen in bejaardenoorden in de stedelijke rand bedroeg in 1983 8,6% van het aantal bejaarden (zie tabel 3.29).

Tabel 3.29 Aantal plaatsen in bejaardenoorden, gerelateerd aan het aantal bejaarden in de grote steden en hun randgebieden, 1983 (in absolute)

	plaatsen	bejaarden	in procenten
Amsterdam	8.054 ¹	110.671	7,3
Rotterdam	7.135	97.937	7,3
Den Haag	4.879	85.006	5,7
Utrecht	3.294	32.187	10,2
totaal	23.362	352.801	6,6
stedelijke rand			
Amsterdam	5.208	47.320	11,0
Rotterdam	4.749	66.532	7,1
Den Haag	3.176	48.462	6,5
Utrecht	3.994	37.262	10,7
totaal	17.127	199.756	8,6
Nederland	144.428	1.688.114	6,7

¹ Verder rekent de gemeente Amsterdam 664 plaatsen tot het beddenbestand, die buiten de gemeente zijn gelegen (alle in het als de «rand» gedefiniëerde gebied).

Bron: Opgave gemeenten

Voor Nederland: CBS. Regionaal Statistisch Zakboek 1984

Verpleeghuizen zijn in mindere mate dan bejaardenoorden op bejaarden gericht. Toch geeft de norm voor deze voorziening aan, dat ze in belangrijke mate voor ouderen bedoeld zijn. Voor somatisch zieken wordt bijvoorbeeld gerekend met een norm van 1,2 bedden per 100 inwoners van de leeftijdsgroep van 65 jaar en ouder en slechts 0,35 bedden per 100 inwoners voor de rest van de bevolking, terwijl voor psycho-geriatrische patiënten alleen rekening gehouden wordt met bejaarden. De norm luidt 1,25 bedden per 100 inwoners van de leeftijdsgroep 65 jaar en ouder. Opvallend is de afwijkende norm voor drie van de vier grote steden, te weten Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Hier mag voor psycho-geriatrische patiënten zelfs worden uitgegaan van 1,5 plaats per 100 inwoners van 65 jaar en ouder.

Het aantal plaatsen in verpleeghuizen is in de grote steden in de periode 1974-1985 licht toegenomen. Deze toename kwam geheel voor rekening van de psycho-geriatrische en de gecombineerde verpleeghuizen. Het aantal plaatsen in verpleeghuizen voor somatisch zieken nam - evenals elders - af.

De groei van het aantal plaatsen in verpleeghuizen was echter weinig spectaculair als deze wordt afgezet tegen die in de regio. Hier was sprake van bijna een verdubbeling van het aantal.

Ook landelijk was er een veel grotere groei dan in de steden, hetgeen ertoe leidde, dat het aandeel van de grote steden in de voorziening verpleeghuis afnam. Was er in 1974 nog 26% van het totaal aantal bedden in verpleeghuizen in de grote steden aanwezig, in 1985 was dit aandeel gedaald tot 20%. Daarentegen nam - zoals te verwachten - het belang van de regio toe. Kon men hier in 1974 nog 8% van het totaal aantal Nederlandse bedden in verpleeghuizen aantreffen, in 1985 was dit aandeel gestegen tot 11% (zie tabel 3.30).

Tabel 3.30 Aantal bedden in verpleeghuizen, 1974, 1981 en 1985 (in absoluten)

	1974	1981	1985
vier grote steden	9.515	9.885	9.923
stedelijke randen	2.944	3.901	5.215
landelijk	35.961	46.370	48.641
vier grote steden in procenten van landelijk	26,4	21,3	20,4
stedelijke randen in procenten van landelijk	8,2	8,5	10,8

Bron: 1974: NZI. Atlas van de intramurale gezondheidszorg
1981 en 1985: NZI. Instellingen van intramurale gezondheidszorg

Tabel 3.31 geeft aan dat verpleeghuizen in de grote steden vooral een functie hebben voor de grote stad zelf en niet voor de omgeving. In 1981 is zowel in Amsterdam als in Rotterdam en Den Haag meer dan 90% van de eerste opnamen in verpleeghuizen afkomstig vanuit de eigen gemeente. Alleen in Utrecht is nog een substantieel deel van de verpleeghuispatiënten uit de regio afkomstig, waarbij echter moet worden aangetekend, dat hun aandeel tussen 1981 en 1983 is afgenomen. Daarentegen steeg het aandeel van de eerste opnamen in verpleeghuizen door mensen van elders in Rotterdam van 9 tot 15%.

Een derde categorie voorzieningen die is gericht op ouderen is de bejaardenverzorging uit de gezinsverzorging. Het gaat hierbij om de voornaamste voorziening die bejaarden

Tabel 3.31 Oriëntatie op verpleeghuizen in de grote steden door patiënten vanuit de grote steden, en patiënten van elders (in procenten)¹

	vanuit de stad		elders		totaal absoluut	
	1981	1983	1981	1983	1981	1983
Amsterdam	96,3	98,8	3,7	1,2	2.135	2.206
Rotterdam	91,1	85,5	8,9	14,5	3.084	2.671
Den Haag	92,7	92,2	7,3	7,8	1.613	1.886
Utrecht	64,9	77,1	35,1	22,9	501	506

¹ Aan de registratie namen niet deel (tussen haakjes het aantal opnamen):
in 1981: Wittenberg (189) en Querido (189) in Amsterdam, en Hieronymus (43) in Utrecht
in 1983: Slotervaart (205) in Amsterdam, en Doorniksestraat (132) in Den Haag

Bron: Stichting Informatiecentrum voor de gezondheidszorg

in staat moet stellen zo lang mogelijk zelfstandig te blijven wonen, zoals dat door het bejaardenbeleid wordt gewenst. De voorziening oefent haar functies uit in de woning van de bejaarde, hetgeen betekent dat ze zeer gespreid over de gemeenten werkt. De voorziening is dan ook uitsluitend bovenlokaal, in die zin dat de instellingen die bejaardenverzorging verstrekken, als hun werkgebied in het algemeen de gehele stad hebben.

Tabel 3.32 geeft aan, dat een steeds groter deel van de gezinsverzorging bejaardenverzorging is, en dat de vier grote steden een aanzienlijk en toenemend deel van die verzorging voor zich opeisen. Zo ging in 1981 23% van alle hulpverleningsuren in de bejaardenzorg in Nederland naar de grote steden, terwijl daar niet meer dan 20% van de Nederlandse 65+ ers wonen. Daarentegen ging in 1975 nog maar 19% van alle hulpverleningsuren naar bejaarden in de grote steden. Ook in absolute zin steeg het aantal uren dat bejaarde stedelingen gebruik konden maken van bejaardenverzorging; tussen 1975 en 1981 bedroeg deze stijging 44%.

Tabel 3.32 Gezinsverzorging in aantal uren hulpverlening in de vier grote steden en landelijk, 1975, 1979 en 1981

	1975			1979			1981		
	totaal	waarvan bejaardenverzorging		totaal	waarvan bejaardenverzorging		totaal	waarvan bejaardenverzorging	
		abs.	%		abs.	%		abs.	%
Amsterdam	1.559	1.006	64	1.962	1.320	67	2.342	1.668	71
Rotterdam	3.151	2.026	64	2.802	1.867	66	3.161	2.204	70
Den Haag	1.745	1.023	58	2.084	1.360	65	2.502	1.752	70
Utrecht	605	338	55	1.082	642	59	1.110	698	62
totaal vier grote steden	7.060	4.393	62	7.930	5.189	65	9.115	6.322	69
landelijk	51.573	23.001	45	48.097	24.051	50	52.277	28.028	53
vier grote steden in procenten van landelijk	14	19		17	22		17	23	

3.8 Conclusies

Uit de gepresenteerde gegevens komt een zeer gedifferentieerd beeld naar voren van de ontwikkelingen in aanbod en gebruik van bovenlokale voorzieningen. Zo verging het de winkels, de voorzieningen op het gebied van het algemeen voortgezet en het lager beroepsonderwijs, en de ziekenhuizen slecht in de grote steden, terwijl bij de andere voorzieningen positieve ontwikkelingen werden waargenomen. Het verging de genoemde voorzieningen slecht, omdat hun aanbod afnam. Bovendien daalde - voor zover bekend - ook het gebruik van deze voorzieningen in de grote steden. Dit is enerzijds het gevolg van de achteruitgang van de bevolking, anderzijds speelt het feit een rol, dat veel van deze voorzieningen zich in de loop van de tijd ook in de stedelijke rand zijn gaan vestigen (bijvoorbeeld winkels en scholen), en de bevolking van die stedelijke rand zich voor een belangrijk deel op die voorzieningen ging oriënteren. Toch had de teruggang in het gebruik van deze stedelijke voorzieningen nog groter kunnen zijn, als de bevolking uit de randgebieden zich niet ook deels op de grote stad bleef oriënteren. Bij voorzieningen als ziekenhuizen en algemeen voortgezet onderwijs nam het aandeel van de gebruikers, dat uit de rand afkomstig is, zelfs toe.

De voorzieningen die het in de grote stad goed doen, kunnen worden ingedeeld in vier categorieën:

- 1 Voorzieningen met een bovenregionaal karakter.
- 2 Voorzieningen die als gevolg van normering in de grote stad groei vertoonden.
- 3 Voorzieningen die landelijk een groei vertoonden, waarbij de groei in de grote stad kan worden gezien als een afgeleide van de landelijke groei.
- 4 Voorzieningen die groeiden als gevolg van de selectieve ontwikkeling van huishoudens.

Bij de eerste categorie voorzieningen moet men vooral denken aan hoger en wetenschappelijk onderwijs. In de beschouwde periode was hier sprake van groei. Zo steeg het aantal opleidingsmogelijkheden in het hoger beroepsonderwijs, terwijl in zowel het hoger beroeps- als het wetenschappelijk onderwijs het gebruik toenam. Het aandeel van de studenten aan de instellingen voor hoger en wetenschappelijk onderwijs in de vier grote steden groeide van 33% in 1979 tot 37% in 1983 ten opzichte van het totaal aantal studenten in Nederland.

De tweede categorie bestaat vooral uit voorzieningen in de bejaardenzorg, alsmede uit specifieke voorzieningen in de gezondheidszorg. Zo steeg het aantal plaatsen in bejaardenoorden in de grote steden dusdanig, dat de norm die daarvoor tot voor kort gold (7% van het aantal 65+ers) inmiddels is overschreden. Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich voor bij een andere voorziening die zich op bejaarden richt: de gezinsverzorging. Veel minder spectaculair is de groei van het aantal plaatsen in verpleeghuizen in de grote steden, maar ook hier deed zich ten minste groei voor.

Tot de tweede categorie behoren ook voorzieningen die in de steden achtergebleven zijn en bezig zijn hun achterstand in te halen. In zowel de psychiatrische ziekenhuizen als de zwakzinnigeninrichtingen nam het aantal plaatsen toe. Bij de psychiatrische inrichtingen gaat het om een ontwikkeling die contrair is aan de landelijke, terwijl ten aanzien van de zwakzinnigeninrichtingen kan worden opgemerkt, dat de groei aanmerkelijk groter is dan landelijk.

Een in dit kader wat afwijkende voorziening die zijn groei vooral heeft te danken aan planningswetgeving is de openbare bibliotheek. Als gevolg van de mogelijkheden die de Wet op het openbare-bibliotheekwerk bood, verschenen in de grote steden tussen 1972 en 1983 meer en meer vestigingen, terwijl ook de collectie en het aantal uitleningen toenamen. Met name de groei van het aantal uitleningen is opvallend, daar als gevolg van de selectieve migratie vooral veel jeugdigen, een belangrijke gebruikersgroep van de openbare bibliotheken, vertrokken.

De derde categorie bestaat uit één onderwijsvoorziening: het middelbaar beroepsonderwijs. Hierin deed zich in het begin van de jaren tachtig landelijk een sterke groei voor, waarvan de grote steden konden meeprofiteren.

Bij de vierde categorie gaat het vooral om de uitgaansvoorzieningen: horeca (vooral restaurants), theaters, bioscopen en dergelijke. Bij de laatstgenoemde voorzieningen is vooral de stijging tussen 1979 en 1983 in het bezoek door personen vanuit de grote stad opvallend, terwijl mag worden aangenomen, dat het aantal bezoeken vanuit de omgeving naar de grote stad iets verminderde. Deze stijging is vooral afkomstig van jonge alleenstaanden en personen die ongehuwd samenwonen.

NOTEN

- ¹ *Velden, M. van der. Het systeem van hoofdwinkelcentra in de Randstad. Economisch Technologisch Instituut voor Zuid-Holland. Niet gepubliceerd. Gebruik is gemaakt van een exemplaar dat is gedateerd: januari 1983.*
- ² *Borchert, J.G., P. Doorn, en H. Floor. Kopen en verkopen in de toekomst: eindrapport distributieplanologisch onderzoek voor de provincie Utrecht. Utrecht: Geografisch Instituut, 1984 (Rijksuniversiteit Utrecht).*
- ³ *Zie noot 1 en noot 2.*
Daarnaast is van belang:
 - *DPO-Utrecht en omgeving. Deel 3: Koppelzone in de regio Utrecht. 's-Gravenhage: Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf, 1982.*
 - *Buit, J. Te verwachten consequenties van het aggro- en regiomodel voor de winkelvoorziening in de Amsterdamse regio, een discussiebijdrage. Amsterdam: Geografisch en Planologisch Instituut, 1983 (Vrije Universiteit).*
- ⁴ *Baten, H. Groeikern, ook koopkern? Utrecht: Geografisch en Planologisch Instituut, 1982 (Rijksuniversiteit Utrecht).*
- ⁵ *Gestel, P.W. van, Janette D. Walen en Ed F. Nozeman. De evaluatie van een nieuw hoofdwinkelcentrum. Resultaten van een onderzoek in Maarssebroek. In: Tijdschrift voor Stedebouw en Volkshuisvesting 66 (februari 1985) 2 (p.65-74).*
- ⁶ *Korteweg, P.J. De structuur van een stedelijk complex op regionale schaal. In: Deurlo, M.C. e.a. Zicht op de stad. Amsterdam: Geografisch en Planologisch Instituut, 1983 (Vrije Universiteit).*
- ⁷ *Zie voor een overzichtsstudie over de museumenquête:*
Goudriaan, R. Musea, een prijs waard? Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1985 (SCP-cahier nr.44).
- ⁸ *Hietbrink, S., F. van Puffelen en J.A.M. Wesseling. De economische betekenis van de professionele kunsten in Amsterdam. Amsterdam: Stichting voor Economisch Onderzoek, 1985 (Universiteit van Amsterdam).*
- ⁹ *Arnolds, M., en M. Cuisinier. Compacte stad in relatie tot het draagvlak in middelgrote steden. Delft: Delftsche uitgevers maatschappij, 1985 In: Planologische Discussiebijdragen 1985.*
- ¹⁰ *Statistiek van het wetenschappelijk onderwijs, de instroom in het studiejaar 1982/1983 regionaal gezien. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1985 (Centraal Bureau voor de Statistiek).*
- ¹¹ *Zie:*
 - *Regionaal Statistisch Zakboek 1977. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1977 (Centraal Bureau voor de Statistiek).*
 - *Lijst van scholen voor het voortgezet onderwijs en statistische uitkomsten, 1 september 1983, dagscholen voor VWO, HAVO en MAVO. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1984 (Centraal Bureau voor de Statistiek).*
- ¹² *Stijnenbosch, M.H. Non-profitsector en intramurale gezondheidszorg, een sociaal-geografische analyse. Utrecht: Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht, 1983 (Dissertatie).*
- ¹³ *De verhuizing van ziekenhuizen heeft niet alleen positieve gevolgen in verband met de bereikbaarheid. In het geval van de Amsterdamse ziekenhuizen is erop gewezen, dat de bereikbaarheid van ziekenhuizen voor met name bejaarden in de binnenstad slechter is geworden. Verder is voor verschillende ziekenhuizen de bereikbaarheid per openbaar vervoer slecht, hetgeen een aanzuigende werking op het autoverkeer*

betekent. Zo zou de verplaatsing van het Academisch Ziekenhuis in Utrecht alleen in het woon- werkverkeer al een toename van 47 miljoen autokilometers met zich meebrengen.

Buit, J. *Veranderende mobiliteitspatronen en ruimtelijke ordening*. In: S.L. Kwee (et. al): *Nederland op weg naar een postindustriële samenleving*. Assen: Van Gorcum, 1979.

¹⁴ Zie:

- Walen, Janette, D. en Ed F. Nozeman. *Evaluatie van een ziekenhuisverplaatsing*. Delft: Delftische uitgevers maatschappij 1985, p.1257-1267. In: *Planologische Discussiebijdragen*.

- Zie voor een onderzoek naar de verplaatsing van het St. Antoniusziekenhuis ook: Haamstra, L. en R. Krijgsman. *Suburbanisatie van non-profit instellingen in het stadsgewest Utrecht*. Utrecht: Geografisch Instituut, 1984 (Rijksuniversiteit Utrecht).

¹⁵ Zie:

- *Amsterdam in cijfers*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Bestuursinformatie, afdeling Statistiek, diverse jaren.

- *Jaarboek LISZ, Zeist: Landelijk Informatiesysteem Ziekenfondsen*, (diverse jaren).

¹⁶ *Verslag over 1983*. Amsterdam: Commissie Advies Opneming Bejaarden Amsterdam.

HOOFDSTUK 4 BOVENLOKALE VOORZIENINGEN EN DE WERKGELEGENHEID IN DE GROTE STEDEN

4.1 De werkgelegenheid in het algemeen

Eén van de problemen van de grote steden die op dit moment naar voren worden gebracht, is de vrij omvangrijke werkloosheid in die steden. Tabel 4.1 geeft aan, dat er in januari 1986 ruim 167.000 werklozen in de vier grote steden waren, hetgeen overeenkomt met 22% van het totaal aantal werklozen in Nederland (terwijl het aantal 15-64-jarigen in de grote steden toen circa 13% bedroeg van het landelijke aantal).

Tabel 4.1 Bij de arbeidsbureaus geregistreeerde werklozen, eind januari 1986 (in absolute en in procenten van het totale Nederlandse werklozenbestand)

	mannen		vrouwen		totaal	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Amsterdam	44.883	8,9	26.778	10,4	71.661	9,4
Rotterdam	32.231	6,4	15.238	5,9	47.469	6,2
Den Haag	21.729	4,3	9.608	3,7	31.337	4,1
Utrecht	10.817	2,2	6.212	2,4	17.029	2,2
totaal steden	109.660	21,9	57.836	22,4	167.496	22,0
Nederland	501.902	100	258.378	100	760.802	100

Bron: CBS. Sociaal-economische maandstatistiek 1986-3, p.23 en 24

Het aantal openstaande aanvragen van werkgevers bij het arbeidsbureau was in januari 1986 in de grote steden echter hoger dan daarbuiten. Waren er in de grote steden toen 27 werklozen op één aanvraag, landelijk waren het er 32. Bovendien was er sprake van een hoge verhouding tussen arbeidsplaatsen en beroepsbevolking. De *Toelichting op het provinciaal economisch beleidsplan Noord-Holland* geeft aan, dat medio 1982 deze verhouding in Amsterdam 83 bedroeg, terwijl deze in Nederland 60 was. In dit hoge verhoudingsgetal weerspiegelt zich een omvangrijk forensisme. Werd in Amsterdam in 1982 32% van de arbeidsplaatsen door forensen bezet, in Nederland was dat 14% (gemeten op COROP-niveau).¹

De hoge werkloosheid in de grote steden wordt niet alleen verklaard doordat forensen de arbeidsplaatsen van autochtonen innemen, bijvoorbeeld omdat deze een beter aan de stedelijke arbeidsplaatsen aangepaste opleiding hebben. Er was ook sprake van een absolute achteruitgang van de werkgelegenheid, die mede ontstaat door bedrijfsmigraties, terwijl daarnaast sluiting van (delen van) bedrijven een rol speelt. Vertrekken bedrijven uit de steden, dan nemen ze personeel mee, voor zover dat personeel bereid is de woon-werkafstand te overbruggen. Een aantal personeelsleden blijft echter werkloos in de grote stad achter en wordt - indien noodzakelijk - vervangen door personeel dat in de nieuwe lokatie woonachtig is.

Boon geeft voor de Amsterdamse situatie aan dat in de periode 1975-1981 het vertrek van bedrijfsvestigingen de belangrijkste oorzaak is voor de teruggang van de werkgelegenheid in die stad, althans voor de meest bedrijfstakken (dat wil zeggen exclusief landbouw, spoorwegen, onderwijs, en een deel van de overheid en maatschappelijke dienstverlening) met in totaal 271.000 van de 321.000 Amsterdamse arbeidsplaatsen.

In de periode 1975-1981 is de werkgelegenheid in Amsterdam door het vertrek van bedrijfsvestigingen met 21.000 arbeidsplaatsen afgenomen, terwijl het negatieve saldo van opheffing en liquidatie 7.000 bedraagt, en de gesaldeerde vermindering van het aantal arbeidsplaatsen in bestaande bedrijfstakken 9.000.

Uitgedrukt in het aantal werkzame personen blijkt het vertrek vooral in de handel en de horeca te hebben plaatsgevonden, evenals overigens de oprichtingen en opheffingen. Wanneer het vertrek van de werkzame personen (dat wil zeggen het totaal aantal werknemers in bedrijven, dat vertrokken is) wordt uitgedrukt in het totaal aantal werkzame personen in de betreffende bedrijfsklassen, dan blijkt vooral de categorie bouwnijverheid belangrijk in het vertrek. Daarna volgt ook hier de categorie handel en horeca.²

Het *Jaarverslag 1984* van de Rijksplanologische Dienst geeft aan, dat ook in 1980, 1981 en 1982 er sprake was van een blijvend vertrek van bedrijven uit Amsterdam.³

Ook in Den Haag blijkt bedrijfsmigratie een belangrijke factor te zijn geweest. In de periode 1969-1976 verlieten 1.621 bedrijven Den Haag, waaronder 309 met tien of meer arbeidsplaatsen. Van de grotere bedrijven richtte zich een derde op gemeenten binnen het gewest 's-Gravenhage, terwijl de overige bedrijven zich vooral elders in Zuid-Holland vestigden. Het aantal werkzame personen dat bij de verplaatsing was betrokken (totaal 15.000), was in de zakelijke dienstverlening het grootst (bijna 4.100), de handel volgde op de tweede plaats.⁴

Wanneer een wat langere periode wordt beschouwd, verandert het beeld niet. In de periode 1969-1982 nam het aantal werkzame personen in Den Haag af van 228.000 tot 198.000, waarbij bedrijfsmigratie belangrijker is dan het negatieve saldo van opheffingen en nieuw-vestigingen. Vooral in de categorie handel, horeca en reparatie werd gemigreerd, waarbij opvalt dat het daarbinnen vooral om groothandel gaat. Het merendeel van de nieuwe vestigingen migreerde over korte afstand. Circa 60% van het aantal arbeidsplaatsen kwam in de Haagse randgemeenten (bijvoorbeeld in Voorburg en Rijswijk) terecht, terwijl voor de overige de rest van de Randstad erg in trek was met circa 20% van het aantal arbeidsplaatsen.

Het Jaarverslag van de Rijksplanologische Dienst geeft aan, dat ook in recentere jaren er geen sprake is van een afname van bedrijfsmigraties in de regio Den Haag.⁵ Migratiepercentages van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag kenmerken zich door een stabiel patroon.⁶

De verplaatsingen in de werkgelegenheid betroffen dus vooral bepaalde sectoren. Andere sectoren werden er niet of minder door beroerd. Toch is hier geen sprake van het achterwege blijven van dynamiek. Met name in de kantorensector vonden grote veranderingen plaats. De *Kantorennota Amsterdam* uit 1985 stelt, dat in de periode 1974-1981 de gewijzigde voorkeur voor een vestigingsplaats van kantooractiviteiten merkbaar begint te worden. De centrale lokatie nam in betekenis als vestigingsgebied af, ten gunste van meer perifere lokaties. Mede deze tendentie had tot gevolg dat in bovengenoemde periode zo'n 10.000 arbeidsplaatsen in kantoren in de Amsterdamse binnenstad verloren gingen.

Verwacht wordt, dat het deconcentratieproces zich in de toekomst zal blijven voortzetten, waarbij een belangrijke factor de omvangrijke kantoorbouw is, die tussen 1981 en 1990 in de aan de rand van Amsterdam gelegen nevencentra wordt gerealiseerd. In de kantorencomplexen die in aanbouw zijn of waarvan de bouw nog wordt voorbereid, en die worden gevestigd rondom de stations Bijlmer-Zuid, Sloterdijk en Amstel, wordt kantoorruimte geboden voor zo'n 20.000 arbeidsplaatsen, terwijl voor de binnenstad en de 19e eeuwse wijken een teruggang met circa 16.000 arbeidsplaatsen wordt voorzien.⁷ Inmiddels zijn 80, merendeels grotere, bedrijven naar de Bijlmermeer vertrokken waarbij als een van de argumenten wordt genoemd, dat de nieuwe

grootschalige kantoorpanden goed kunnen concurreren met de panden in de oude binnenstad, niet alleen uit een oogpunt van bereikbaarheid, maar ook uit een oogpunt van energiekosten en aanpassingskosten voor automatisering.⁸

Verhuizingen van kantoren beperkten zich niet tot verplaatsingen binnen de gemeentegrenzen. De Amsterdamse *Kantorennota* geeft aan, dat de kantoorwerkgelegenheid in de gemeenten Amstelveen, Diemen en Ouderamstel is toegenomen van circa 5.000 arbeidsplaatsen in 1970 tot naar schatting 15.000 arbeidsplaatsen in 1981. Verwacht wordt dat - gezien de omvangrijke kantorennieuwbouw die de afgelopen jaren in Diemen-Zuid heeft plaatsgevonden en de op korte termijn vooral in Amstelveen te verwachten realisatie van kantoren - de werkgelegenheid in kantoren alleen op grond van deze initiatieven zal toenemen tot meer dan 20.000 werknemers.⁹

4.2 De werkgelegenheid en de bovenlokale voorzieningen

De veranderingen in de werkgelegenheid hebben ten dele te maken met het in hoofdstuk 3 beschreven proces van veranderingen in de voorzieningenpakketten van de grote steden in relatie met wijzigingen in de bevolkingsopbouw. Men kan zich het volgende proces voorstellen. Steden verliezen bevolking selectief naar leeftijd, inkomen en huishoudensvorm. Daardoor verdwijnen voorzieningen en met die voorzieningen verdwijnt werkgelegenheid. Gedeeltelijk gaan die voorzieningen naar de rand, waardoor de verdwenen werkgelegenheid uit de grote stad daar terug gevonden wordt.

In het navolgende wordt op de relatie voorzieningen-werkgelegenheid ingegaan. Daartoe is gebruik gemaakt van de bedrijvenregisters van de grote steden, hetgeen een belangrijke beperking ten aanzien van de mogelijkheid tot het trekken van conclusies over juist deze relatie inhoudt. Uit de bedrijvenregisters is namelijk alleen af te lezen, hoe de werkgelegenheid naar bedrijfssubgroepen in de vier grote steden is. Er komt niet uit naar voren in hoeverre deze ontwikkelingen het gevolg zijn van autonome factoren (bijvoorbeeld schaalvergroting) en van specifiek stedelijke factoren. Om dit onderscheid te maken ligt een vergelijking met de werkgelegenheidsprocessen in de Nederlandse situatie voor de hand. Dan doet zich echter het probleem voor, dat de vier grote steden hun gegevens volgens de driecijfercode van de Standaardbedrijfsindeling voor alle bedrijven en instellingen verstrekken, terwijl het Centraal Bureau voor de Statistiek in de relevante publikatie, de *Statistiek Werkzame Personen*, voor de meest recente jaren deze alleen maar geeft voor bedrijven, waar tien of meer personen werken. Alleen voor bedrijfssubgroepen, waar in vrijwel alle bedrijven/instellingen tien of meer personen werken, is zo'n vergelijking mogelijk. Maar ook waar zo'n vergelijking wel mogelijk zou zijn, wordt deze bemoeilijkt door de wijze waarop de gegevens zijn verstrekt. Enerzijds is in de *Statistiek Werkzame Personen* (bijvoorbeeld in 1978) de rubriek gezondheidszorg niet onderscheiden naar bedrijfssubgroepen, anderzijds zijn in het Amsterdamse bedrijvenregister vóór 1983 geen gegevens over het voortgezet en hoger onderwijs bekend.

Een algemener probleem dat verbonden is met het werken met zowel de bedrijvenregisters als met de *Statistiek Werkzame Personen*, is het feit dat aantallen personen worden geteld en geen (full-time) arbeidsplaatsen. Het gaat steeds om personen die vijftien uur per week of meer werken. Dit betekent bijvoorbeeld, dat wanneer één full-time arbeidsplaats van 38 uur wordt bezet door twee personen, waarbij één persoon tien uur werkt, en de andere 28 uur, er één werkzame persoon geteld wordt. Wordt enige jaren later dezelfde arbeidsplaats door drie personen bezet, waarvan er twee tien uur en één acht uur werken, dan worden hier geen werkzame personen meer geteld en zou de conclusie zijn, dat de werkgelegenheid is afgenomen.

Met deze voorbehouden in het achterhoofd, moet dan ook de volgende presentatie van de ontwikkeling van het aantal werkzame personen in de vier grote steden worden gezien.

In de tabellen zijn hiervoor opgenomen de bovenlokale voorzieningen in de horeca, de detailhandel, het onderwijs, de gezondheidszorg, de bejaardenvoorzieningen en de cultuur, parallel aan de beschrijvingen in hoofdstuk 3.

Tabel 4.2 geeft aan, dat het aantal werkzame personen in de meeste Amsterdamse voorzieningen in de bovenlokale commerciële sector is afgenomen in de periode 1976-1984. Uitzonderingen zijn echter uitgaansvoorzieningen, zoals restaurants en het filmwezen. Wat de detailhandel betreft, is alleen een vergelijking met de landelijke cijfers voor de warenhuizen mogelijk; hier gaat het namelijk steeds om bedrijven met tien of meer werknemers. Het valt op dat de teruggang in de Amsterdamse situatie sterker is dan landelijk, waarbij als mogelijke oorzaken kunnen worden genoemd: de ontwikkelingen in het Bijenkorf-concern en de vestiging van personen buiten de stad, die steeds vaker winkels op korte afstand van hun woonplaats vonden, waaronder filiaalbedrijven van warenhuizen.

In tegenstelling tot in de detailhandel is in de gezondheidszorg in Amsterdam in de periode 1976-1984 sprake geweest van een positieve ontwikkeling, met name voor de andere instellingen dan de ziekenhuizen. In de ziekenhuizen is de ontwikkeling positief in de periode van 1976 tot 1980, toen het aantal werkzame personen toenam van 13.500 tot 15.000. Daarna ging het bergafwaarts met de werkgelegenheid in de Amsterdamse ziekenhuizen. Tussen 1980 en 1984 verdwenen er zo'n 700 werkzame personen, waarvoor *in die periode* niet gecompenseerd wordt door een stijging in de andere bovenlokale gezondheidszorgvoorzieningen. Daar nam het aantal werkzame personen met 400 toe.

Evenals in de bovenlokale gezondheidszorg in de periode 1976-1984 is in de bovenlokale Amsterdamse bejaardenzorg het aantal werkzame personen toegenomen. En ook hier is in die periode sprake van een omslagpunt, nu in 1982, maar dan uitsluitend in de verpleeghuizen en in de gezinsverzorging. In de eerstgenoemde voorziening stabiliseerde het aantal werkzame personen zich toen, terwijl in de gezinsverzorging het aantal werkzame personen begon af te nemen. In de bejaardenoorden was echter sprake van een positieve ontwikkeling die de voorgaande processen meer dan compenseert.

In de sector cultuur is in de periode 1976-1984 sprake geweest van een blijvend positieve ontwikkeling, ook binnen het filmwezen. Alleen bij de bedrijfssubgroep musea, archieven en bibliotheken deed zich in 1984 een omslagpunt voor. In dat jaar waren er 125 werkzame personen minder in deze voorzieningen dan in 1983. Het lijkt waarschijnlijk dat deze ontwikkeling zijn oorzaak vindt in de bezuinigingen die in dat jaar voor deze voorzieningen zijn doorgevoerd, en dat ze geen relatie hebben met bevolkingsontwikkelingen.

Opvallend in de sector cultuur is het geringe aantal kunstenaars dat wordt geregistreerd, terwijl in andere publikaties Amsterdam juist als centrum van cultuurproductie wordt genoemd. Zo wordt in het rapport *De economische betekenis van de professionele kunsten in Amsterdam* op grond van een eigen enquête geconstateerd, dat er in 1983 6.900 werkzame personen in de uitvoerende kunsten zijn, waarvan circa 2.700 in loondienst.¹⁰ En Van Kempen noemt in een al wat ouder artikel het grote aantal kunstenaars in de BKR, dat in Amsterdam woont. Circa 1/3 van de ten tijde van Van Kempens onderzoek aanwezige 2.700 kunstenaars die van deze regeling gebruik maakten, woonde toen in Amsterdam.¹¹

Vermoedelijk gaat het hier in de Amsterdamse bedrijventelling dan ook om een

Tabel 4.2 Aantal werkzame personen in een aantal bedrijfspgroepen in de dienstverlenende sector in Amsterdam, 1976-1984 (in absolute en in procenten)¹

	1976		1978		1980		1982		1983		1984	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
horecavoorzieningen												
restaurants e.d.	3.942	1,3	3.963	1,4	4.112	1,5	4.343	1,6	4.399	1,4	4.455	1,5
hotels e.d.	4.641	1,6	4.224	1,5	4.223	1,5	4.005	1,3	4.059	1,3	4.096	1,4
detailhandel												
kleding	4.106	1,4	3.858	1,3	3.729	1,3	3.525	1,2	3.401	1,1	3.353	1,1
kledingstoffen	775	0,3	731	0,3	681	0,3	678	0,2	662	0,9	654	0,2
schoeisel	1.017	0,3	1.078	0,4	1.048	0,4	983	0,3	897	0,3	849	0,3
woninginrichting	923	0,3	820	0,3	742	0,3	674	0,2	640	0,2	602	0,2
meubelen	2.872	1,0	2.698	0,9	2.657	1,0	2.519	0,8	2.333	0,8	2.244	0,8
ijzerwaren	2.046	0,7	1.344	0,5	1.292	0,5	1.292	0,4	1.254	0,4	1.235	0,4
warenhuizen	2.705	0,9	2.641	0,9	2.082	0,7	2.101	0,7	2.062	0,7	1.895	0,6
onderwijs												
algemeen voortgezet									2.772	0,9	2.772	0,9
lbo, mbo									2.035	0,7	2.035	0,7
hbo									1.724	0,6	1.724	0,6
wetenschappelijk									8.462	2,8	8.462	2,8
zorg												
ziekenhuizen	13.506	4,5	14.531	5,1	15.178	5,4	14.737	4,8	14.720	4,8	14.440	4,8
psychiatrische inrichtingen	352	0,1	360	0,1	333	0,1	350	0,1	788	0,3	788	0,3
zwakzinnigeninrichtingen	165	0,1	186	0,1	208	0,1	204	0,1	206	0,1	206	0,1
verpleeghuizen	1.585	0,5	1.809	0,6	1.813	0,6	1.955	0,6	1.912	0,6	1.962	0,6
bejaardenoorden	4.447	1,5	4.867	1,7	4.979	1,8	5.412	1,8	5.632	1,8	5.751	1,9
gezinsverzorging	298	0,1	994	0,3	2.074	0,7	2.459	0,8	2.286	0,7	2.231	0,7
culturele voorzieningen												
musea e.d.	1.284	0,4	1.950	0,7	2.090	0,7	1.950	0,6	2.341	0,8	2.216	0,7
filmwezen	889	0,3	870	0,3	873	0,3	823	0,3	839	0,3	903	0,3
schouwburgen e.d.	225	0,1	259	0,1	220	0,0	353	0,1	547	0,5	581	0,2
gezelschappen en zelfstandige kunstenaars	39	0,0	31	0,0	23	0,0	17	0,0	54	0,0	63	0,0
totaal behandelde voorzieningen												
	45.817	15,5	47.217	16,4	48.357	17,3	48.380	17,8	64.025	21,0	63.517	21,3
totaal-generaal												
	296.196		287.492		279.053		271.475		305.371		297.801	

¹ De gehanteerde percentages zijn die van de opgegeven totalen-generaal uit de Amsterdamse bedrijvenregistraties tot en met 1982 exclusief onderwijs, en na 1982 inclusief onderwijs.

artefact, en/of om de definitie die ten aanzien van de werkzame personen wordt gehanteerd.

In Rotterdam was er in de periode 1978-1984 in alle bedrijfssubgroepen in de detailhandel en horeca sprake van een achteruitgang van het aantal werkzame personen, echter met één opvallende uitzondering: de woninginrichting. Hier was sprake van een plotselinge opleving in 1984.

Evenals in Amsterdam is bij de bovenlokale gezondheidszorg geen sprake geweest van een negatieve ontwikkeling van het aantal werkzame personen. Alleen is ook hier voor de ziekenhuizen een omslagpunt te constateren, en wel in 1983, toen de positieve ontwikkeling werd omgebogen en een stabilisatie optrad, waaraan de beddenreductie niet vreemd zal zijn geweest. De overige bovenlokale voorzieningen voor de gezondheidszorg, de psychiatrische inrichtingen en de zwakzinnigeninrichtingen, zijn voor de werkgelegenheid in Rotterdam nauwelijks van belang: het gaat voor beide categorieën om fluctuaties rond de 100 personen in de periode 1978-1984.

Ook in de bovenlokale bejaardenzorg is in Rotterdam in de periode 1978-1984 sprake geweest van een positieve ontwikkeling wat betreft het aantal werkzame personen. Bij de bejaardenoorden en de verpleeghuizen ziet men een voortschrijdende toename van het aantal werkzame personen, terwijl bij de gezinsverzorging een afname tussen 1980 en 1983 in 1984 weer teniet werd gedaan. In dat jaar waren er meer werkzame personen in instellingen voor gezinsverzorging dan in 1978.

Ook het voortgezet en hoger onderwijs in Rotterdam zag tussen 1978 en 1984 het aantal werkzame personen toenemen. Daarbij is in de ontwikkeling wel enig verschil tussen de diverse onderwijsvormen waarneembaar. Het lager en middelbaar beroepsonderwijs, alsmede het wetenschappelijk onderwijs laten over de gehele periode groei van het aantal werkzame personen zien. Daarentegen stakte de positieve ontwikkeling in het algemeen voortgezet onderwijs en het hoger beroepsonderwijs in 1983; in 1984 zijn er in beide onderwijsvormen minder personen werkzaam dan in de meeste voorgaande jaren.

De voorzieningen in de culturele sector verging het niet anders dan die in het onderwijs, de bejaardenzorg en de gezondheidszorg. Er was sprake van bloei, voor sommige voorzieningen over de gehele periode, voor andere alleen in het begin van de periode. Zo nam het aantal werkzame personen in musea, bibliotheken en dergelijke sterk toe in 1978-1983, terwijl daarna, evenals in Amsterdam, de bezuinigingen toesloegen. Ook het aantal werkzame personen in het theaterwezen steeg alleen aan het einde van de jaren zeventig en stabiliseerde daarna. Daarentegen vertoonde het filmwezen over de gehele periode een positieve ontwikkeling (zie tabel 4.3).

Tabel 4.4 laat zien dat in Den Haag, evenals in Amsterdam en Rotterdam, sprake was van een afnemend aantal werkzame personen in de bovenlokale detailhandel. Opvallend is de sterke achteruitgang in de bedrijfssubgroep warenhuizen. Evenals in Amsterdam was deze achteruitgang sterker dan landelijk, waarbij in Den Haag dezelfde oorzaken als in Amsterdam zullen hebben gespeeld.

Eveneens in overeenstemming met de ontwikkelingen in de eerder genoemde steden was in de Haagse bovenlokale gezondheidszorg sprake van een positieve ontwikkeling wat het aantal werkzame personen betreft. Toch verkeert Den Haag hier, vergeleken met deze steden, in een bijzondere positie. Het aantal werkzame personen in ziekenhuizen nam over de gehele periode 1976-1984 namelijk af met circa 100

Tabel 4.3 Aantal werkzame personen in een aantal bedrijfspgroepen in de dienstverlenende sector in Rotterdam, 1978-1984 (in absoluten en in procenten)¹

	1978		1980		1982		1983		1984	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
horecavoorzieningen										
restaurants e.d.	2.666	0,9	2.594	0,9	2.885	1,0	2.778	1,0	2.580	1,0
hotels e.d.	1.053	0,3	932	0,3	902	0,3	806	0,3	744	0,3
detailhandel										
kleding	3.190	1,1	3.029	1,1	2.850	0,9	2.763	1,0	2.522	1,0
kledingstoffen	483	0,2	467	0,2	411	0,1	409	0,2	403	0,9
schoeisel	1.031	0,4	940	0,3	889	0,3	816	0,3	780	0,3
woninginrichting	551	0,2	475	0,2	489	0,2	462	0,2	631	0,2
meubelen	2.790	1,0	2.183	0,7	2.014	0,6	1.834	0,7	1.640	0,6
ijzerwaren	1.275	0,4	1.153	0,4	1.174	0,4	1.075	0,4	999	0,4
warenhuizen	3.657	0,9	3.588	1,3	3.208	1,1	3.151	1,2	3.194	1,2
onderwijs										
algemeen										
voortgezet	2.250	0,8	2.319	0,8	2.340	0,8	2.364	0,9	2.293	0,9
lbo en mbo	2.695	0,9	2.846	1,0	3.174	1,1	3.054	1,1	3.120	1,2
hbo	661	0,2	648	0,2	841	0,3	899	0,3	840	0,3
wetenschappelijk	1.887	0,6	2.221	0,8	2.291	0,8	2.270	0,8	2.266	0,9
zorg										
ziekenhuizen	10.542	3,6	10.872	3,8	12.216	4,2	12.165	4,4	12.165	4,6
psychiatrische inrichtingen	87	0,0	112	0,4	77	0,0	79	0,1	78	0,0
zwakzinnigeninrichtingen	118	0,0	93	0,0	98	0,0	133	0,1	137	0,1
verpleeghuizen	2.144	0,7	2.213	0,8	2.275	0,8	2.390	0,6	2.429	0,9
bejaardenzorg	2.619	0,9	2.704	1,0	3.210	1,1	3.276	1,2	3.321	1,3
gezinsverzorging	2.045	0,7	2.199	0,8	1.911	0,7	1.765	0,6	2.286	0,9
culturele voorzieningen										
musea e.d.	809	0,3	881	0,3	999	0,3	1.061	0,4	954	0,4
filmwezen	274	0,1	272	0,1	281	0,1	281	0,1	342	0,1
schouwburgen e.d.	230	0,1	330	0,1	298	0,1	280	0,1	288	0,1
gezelschappen en zelfstandige kunstenaars	103	0,0	174	0,1	225	0,1	251	0,1	208	0,1
totaal behandelde voorzieningen	43.160	14,8	43.245	15,2	45.058	15,9	44.362	16,3	44.220	16,8
totaal-generaal	290.732		282.836		282.836		271.991		262.351	

¹ De gehanteerde percentages zijn die van de opgegeven totalen-generaal uit het Rotterdamse bedrijvenregister

Bron: Openbaar Lichaam Rijnmond

personen, terwijl daarentegen het aantal werkzame personen in de psychiatrische inrichtingen in de periode verdrievoudigde (van circa 500 tot circa 1.500).

De ontwikkelingen in de onderwijssector waren, voor zover deze bovenlokaal van belang is, in Den Haag minder florissant dan die in de bovenlokale gezondheidszorg. Zo was er sprake van een in het algemeen negatieve ontwikkeling bij het algemeen voortgezet onderwijs na 1978; het aantal werkzame personen daalde tussen 1978 en 1984 van 2.378 tot 1.897. En ook in het hoger beroepsonderwijs is de werkgelegenheidssituatie verre van positief te noemen. Daarin traden nogal wat fluctuaties op, maar dominant is toch het feit dat er in 1984 minder werkzame personen in deze vorm van onderwijs zijn dan in 1980. Alleen de ontwikkelingen in het lager en middelbaar beroepsonderwijs zijn positief te noemen; hier steeg het aantal werkzame personen tussen 1976 en 1984 van 1.687 tot 1.947.

Tabel 4.4 Aantal werkzame personen in een aantal bedrijfspgroepen in de dienstverlenende sector in Den Haag, 1976-1984 (in absoluten en in procenten)¹

	1976		1978		1980		1982		1983		1984	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
horecavoorzieningen												
totaal	5.696	2,9	5.747	2,9	6.001	3,0	6.072	3,1	5.756	2,9	6.013	3,0
detailhandel												
kleding	2.086	1,0	1.966	1,0	2.002	1,0	2.085	1,0	2.050	1,1	1.987	1,0
kledingstoffen	319	0,2	335	0,2	298	0,2	277	0,1	259	0,1	317	0,2
schoeisel	647	0,3	608	0,3	601	0,3	593	0,3	599	0,3	537	0,3
woninginrichting	574	0,3	323	0,2	401	0,2	311	0,2	353	0,2	269	0,1
meubelen	2.448	1,2	2.407	1,2	2.147	1,1	1.751	0,9	1.591	0,8	1.104	0,6
ijzerwaren	1.153	0,6	1.125	0,6	1.133	0,6	1.098	0,6	992	0,5	769	0,4
warenhuizen	2.312	1,2	2.191	1,1	2.033	1,0	1.605	0,8	1.643	0,9	1.526	0,8
onderwijs												
algemeen												
voortgezet	2.378	1,2	2.847	1,4	2.217	1,1	2.238	1,1	1.963	1,0	1.897	0,9
lbo en mbo	1.687	0,8	1.683	0,9	1.589	0,8	1.838	0,9	1.849	1,0	1.947	1,0
hbo	836	0,4	959	0,5	926	0,5	957	0,5	987	0,5	917	0,5
wetenschappelijk	8	0,0	8	0,0	2	0,0	5	0,0	5	0,0	5	0,0
zorg												
ziekenhuizen	6.036	2,9	6.433	3,3	6.002	3,0	6.177	3,1	5.971	3,1	5.869	3,0
psychiatrische inrichtingen	489	0,3	575	0,3	1.215	0,6	1.414	0,7	1.485	0,8	1.525	0,8
zwakzinnigeninrichtingen	47	0,0	41	0,0	52	0,0	52	0,0	65	0,0	66	0,0
verpleeghuizen	1.916	1,0	1.935	1,0	2.213	1,1	2.314	1,2	2.492	1,3	2.604	1,3
bejaardenoorden	1.547	0,8	1.928	0,9	1.942	1,0	2.008	1,0	2.435	1,3	2.242	1,1
gezinsverzorging	887	0,5	910	0,5	857	0,4	1.389	0,7	1.260	0,7	1.442	0,7
culturele voorzieningen												
musea e.d.	991	0,5	1.121	0,6	1.181	0,6	1.254	0,6	1.351	0,7	1.342	0,7
filmwezen	253	0,1	246	0,1	286	0,1	241	0,1	187	0,0	192	0,1
schouwburgen e.d.	171	0,1	210	0,1	218	0,1	248	0,1	221	0,1	229	0,1
gezelschappen en zelfstandige kunstenaars	658	0,3	677	0,3	725	0,4	583	0,3	556	0,3	572	0,3
totaal behandelde voorzieningen	33.139	16,7	34.275	17,3	34.041	17,1	34.510	17,4	34.070	17,6	33.371	17,2
totaal-generaal	198.810		197.523		198.210		197.882		193.260		194.337	

¹ De gehanteerde percentages zijn die van de opgegeven totalen-generaal uit het Haagse bedrijvenregister.

Weer gunstig daarentegen is het beeld voor de bejaardenzorg. Het aantal werkzame personen in de voorzieningen die op bovenlokaal niveau deze zorg bieden (bejaardenoorden, verpleeghuizen en gezinsverzorging), steeg tussen 1976 en 1984 met circa 2.000.

Bij de bovenlokale culturele voorzieningen in Den Haag is het beeld heel divers. Er was sprake van een afnemend aantal werkzame personen in het filmwezen en bij de gezelschappen en de zelfstandige kunstenaars. Bij het theater was daarentegen sprake van een positieve ontwikkeling tot 1982, waarna het aantal werkzame personen ging dalen. Het niveau van 1976 was echter in 1984 nog niet bereikt.

Bij de musea, archieven en bibliotheken waren de ontwikkelingen niet anders dan in Amsterdam en Rotterdam: een toename van de werkgelegenheid in het begin van de beschouwde periode (hier tot 1983), met daarna een lichte teruggang.

Utrecht laat - wat de ontwikkeling in het aantal werkzame personen betreft - evenals de andere drie grote steden voor de detailhandel een negatief beeld zien. In alle bedrijfsgroepen, met uitzondering van de categorie warenhuizen, was sprake van een afname van het aantal werkzame personen.

Daarentegen was er in de horeca, voor zover deze op bovenlokaal niveau optreedt, sprake van groei. Het aantal werkzame personen in restaurants en hotels steeg tussen 1980 en 1984, respectievelijk van 961 tot 1.090, en van 179 tot 224.

In de dienstverlening in de kwartaire sector was sprake van een opvallende groei van het aantal werkzame personen in ziekenhuizen tussen 1980 en 1984. Hun aantal steeg van 9.639 in 1980 tot 11.313 in 1984. Kennelijk heeft de sluiting van het St.

Antoniusziekenhuis in 1983, waarmee 1.905 werkzamen gemoeid waren, geen negatief effect gehad op de totale 'werkgelegenheid' in de Utrechtse ziekenhuizen. In 1984 had bijna 10% van het totaal aantal werkzame personen in Utrecht werk in één van de Utrechtse ziekenhuizen.

Wat de andere voorzieningen in de gezondheidszorg betreft, kon alleen een ontwikkeling van het aantal werkzame personen in de psychiatrische inrichtingen worden waargenomen. Tussen 1980 en 1985 was sprake van een lichte groei van het aantal werkzamen in deze voorziening: van 635 tot 669.

Niet alleen in de bovenlokale gezondheidszorg is sprake van groei; tussen 1980 en 1984 nam ook het aantal werkzame personen in de Utrechtse onderwijsinstellingen met een bovenlokaal karakter toe. Er was vooral sprake van groei in het algemeen voortgezet en in het lager en middelbaar beroeps onderwijs.

Groei was er ook in de sector bejaardenvoorzieningen in Utrecht. Daarbij valt vooral de toename in bejaardenoorden en in de gezinsverzorging op (respectievelijk van 1.483 in 1980 tot 1.627 in 1984, en van 893 in 1980 tot 900 in 1984). In de verpleeghuizen daalde het aantal werkzame personen enigszins.

In de culturele sector was - evenals in de drie andere grote steden - sprake van groei bij de musea, bibliotheken, archieven en dergelijke in de periode tot 1982, waarna een negatieve ontwikkeling inzet. Bij het filmwezen en bij de zelfstandige kunstenaars blijkt 1983 het jaar waarin zich zo'n omslagpunt voordeed. Alleen in de schouwburgen blijft de groei van het aantal werkzame personen zich voortzetten (zie tabel 4.5).

Geconcludeerd kan worden, dat de werkgelegenheidssituatie in de vier grote steden slecht is: een groot deel van de Nederlandse werklozen woonde in 1985 in één van de vier grote steden. De flinke werkloosheid aldaar is ontstaan door het verdwijnen van arbeidsplaatsen, waarvoor migratie van bedrijven en instellingen (over korte afstanden) een belangrijke factor bleek te zijn. Ook in de bovenlokale dienstverlening deden zich dergelijke processen van 'migratie' voor: instellingen en bedrijven in de grote steden zagen zich geconfronteerd met minder gebruikers en moesten soms sluiten. Daarentegen

Tabel 4.5 Aantal werkzame personen in diverse bedrijfspgroepen in de dienstverlenende sector in Utrecht, 1980-1984 (in absoluten en in procenten)¹

	1980		1982		1983		1984	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
horecavoorzieningen								
restaurants e.d.	961	0,8	1.004	0,8	1.028	0,8	1.090	0,8
hotels e.d.	179	0,1	195	0,2	196	0,2	224	0,2
detailhandel								
kleding	1.386	1,1	1.347	1,1	1.387	1,1	1.275	1,0
kledingstoffen	283	0,2	361	0,3	353	0,3	341	0,3
schoeisel	406	0,3	410	0,3	406	0,3	377	0,3
woninginrichting	242	0,2	198	0,2	193	0,2	195	0,2
meubelen	1.234	1,0	1.133	0,9	1.103	0,9	963	0,8
ijzerwaren	615	0,5	614	0,5	606	0,5	550	0,5
warenhuizen	1.249	1,0	1.281	1,0	1.306	1,0	1.355	1,1
onderwijs								
algemeen								
voortgezet	1.380	1,1	1.453	1,2	1.432	1,2	1.408	1,2
lbo en mbo	1.720	1,4	1.770	1,4	1.891	1,5	1.912	1,5
hbo	1.002	0,8	1.049	0,8	974	0,8	1.092	0,9
wetenschappelijk	1.531	1,2	1.585	1,3	1.557	1,3	1.536	1,3
zorg								
ziekenhuizen	9.639	7,8	10.229	8,2	10.308	8,4	11.313	9,3
psychiatrische inrichtingen	635	0,5	659	0,5	658	0,5	669	0,5
zwakzinnigeninrichtingen	0		0		0			
verpleeghuizen	383	0,3	352	0,3	352	0,3	361	0,3
bejaardenoorden	1.483	1,2	1.545	1,2	1.513	1,2	1.627	1,3
gezinsverzorging	893	1,2	892	1,2	900	1,2	900	1,3
culturele voorzienigen								
musea e.d.	575	0,5	735	0,6	722	0,6	695	0,5
filmwezen	168	0,1	186	0,1	249	0,2	243	0,2
schouwburgen e.d.	94	0,1	93	0,1	88	0,1	97	0,1
gezelschappen en zelfstandige kunstenaars	277	0,2	386	0,3	385	0,3	315	0,3
totaal behandelde voorzieningen	26.335	21,3	27.477	22,1	27.607	22,9	28.538	23,4
totaal-generaal	123.881		124.380		122.726		122.196	

¹ De gehanteerde percentages zijn die van de opgegeven totalen-generaal uit de Utrechtse bedrijvenregistraties.

Bron: Bureau voor Statistiek van de Gemeente Utrecht

werden instellingen en bedrijven in de stedelijke rand gesticht omdat daar hun markt groter werd.

Op de werkgelegenheid heeft één en ander tot 1985 echter nog maar een beperkt effect gehad. Alleen in de detailhandel is sprake geweest van een aanzienlijke daling van het aantal werkzame personen. Over het geheel genomen, was er een stijging van het aantal werkzame personen in de bovenlokale dienstverlening, waarbij tevens - gezien de afname van het aantal werkzame personen elders - ook het relatieve belang van de bovenlokale dienstverlening groeide.

NOTEN

- ¹ *Toelichting op het provinciaal economisch beleidsplan Noord-Holland 1983. Haarlem: Economisch Technologische Dienst van Noord-Holland, 1983, p.256.*
- ² *Boon, L.M. De dynamiek van het bedrijfsvestigingenbestand van Amsterdam. Delft: Delftsche Uitgevers maatschappij, 1985 (p.183-193) In: Planologische Discussiebijdrage 1985.*
- ³ *Jaarverslag 1984. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1985 (Rijksplanologische Dienst).*
- ⁴ *Olden, H., R.H. Kragt, en J.P.J. Mengen. Donorstad en groeikernen, een huwelijk van geven en nemen: de case Zoetermeer met nadruk op de werkgelegenheid. In: Tijdschrift van Stedebouw en Volkshuisvesting 80 (1979) 3 (p.113-121).*
- ⁵ *Olden, H. en M.H. Stijnenbosch. Werkgelegenheid in Den Haag. In: Economisch Statistische Berichten 68 (22-06-1983) 34/0 (p.548-552).*
- ⁶ *Zie noot 3.*
- ⁷ *Kantorennota Amsterdam. De kantorenontwikkeling op middellange en lange termijn. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 1985. In: Gemeentebblad 1985, bijlage E.*
- ⁸ *Stevens, H. Massale kantoorexpansie in Amsterdam en Rotterdam. In: Bouw 39 (08-12-1984) 25 (p.17-20).*
- ⁹ *Zie noot 7.*
- ¹⁰ *Hietbrink, S., F. van Puffelen, en J.A.M. Wesseling. De economische betekenis van de professionele kunsten in Amsterdam. Amsterdam: Stichting voor Economisch Onderzoek, 1985 (Universiteit van Amsterdam).*
- ¹¹ *Kempen, E. van. Amsterdam als centrum van cultuurproductie. In: Geografisch Tijdschrift 16 (1982) 4 (p.380-392).*

5.1 Toekomstige bevolkingsontwikkelingen

5.1.1 Een prognose van de bevolking naar leeftijdsopbouw

Door het Planologisch Studiecentrum van TNO is voor elke gemeente in Nederland de bevolking, onderscheiden naar leeftijdscategorieën, geprognoseerd voor 1990.¹ Daardoor is het dus mogelijk met een uniforme methode een beeld te krijgen van verwachtingen met betrekking tot de leeftijdsopbouw in de vier grote steden en de randgebieden.

De belangrijkste kenmerken van de methode die wordt gehanteerd (het prognosemodel), zijn, aldus de opstellers:

- Het model is volledig, dat wil zeggen, dat zowel de berekening van de geboorte en de sterfte, alsook de berekening van de binnenlandse en buitenlandse migratie erin zijn opgenomen.
- Het model is van het cohort-survivaltype, waarvan het basisprincipe is: het jaarlijks doorschuiven van de beginbevolking naar een volgende leeftijdsklasse.
- Het model is gedeeltelijk demografisch. Naast de zuiver demografische factoren zijn bij de berekening van de binnenlandse migratie niet-demografische variabelen, zoals de woningbouw, woningvoorraad en reistijden tussen gemeenten, opgenomen.
- Vanwege een zo goed mogelijke afstemming met andere prognoses, betekent een aggregatie van de uitkomsten per gemeente naar het landelijk totaal een uitkomst die overeenkomt met de landelijke CBS-prognose 1980, de lage variant.
- Voor de geboorte wordt uitgegaan van leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers per (verwacht) aantal vrouwen van 15-49 jaar. Daarbij wordt geen rekening gehouden met gemeentelijke verschillen in de zogeheten lokalisatieparameters (die de verdeling van de geboorten over de leeftijdsgroepen van de vruchtbare vrouwen bepalen).
- Voor iedere gemeente afzonderlijk wordt per leeftijdsgroep en geslacht de sterftkans bepaald. Het jaarlijks aantal overledenen wordt zo berekend door het desbetreffende sterftequotiënt te vermenigvuldigen met het aantal personen aan het begin van het jaar, vermeerderd met dat van de helft van het migratie-overschot.
- Voor de buitenlandse migratie wordt uitgegaan van de door het CBS voorspelde totalen naar geslacht en leeftijd, die vervolgens worden verdeeld over de gemeenten. Daarbij wordt een relatie gelegd met de omvang van de woningvoorraad per gemeente. Neemt deze relatief snel toe, dan neemt ook de stroom immigranten naar die gemeente snel toe.
Ook de emigranten zijn naar leeftijd en geslacht verdeeld over de diverse gemeenten, hier echter relatief ten opzichte van de bevolkingsomvang.
- In de binnenlandse migratie is er een splitsing gemaakt tussen 'structurele migratie' en 'woningbouw migratie'. Daarbij wordt verondersteld, dat het structurele migratiepatroon wordt beïnvloed onder meer door:
 - kenmerken van de arbeidsmarkt;
 - de waardering van het regionale woonmilieu;
 - het regionale voorzieningenniveau.Daarbij zijn de volgende attractiefactoren in het geding:
0-14-jarigen: migreren op grond van een emigratiebeslissing van hun ouders.
15-19-jarigen: onderwijsmogelijkheden spelen een belangrijke rol.

20-24-jarigen: arbeidsmarktfactoren en de beschikbaarheid van woningen zijn van belang.

25-34-jarigen: arbeidsmarktfactoren, en de beschikbaarheid van woningen zijn van belang, woonomgevingsfactoren spelen een rol.

35-39-jarigen: migratie relatief vaak op grond van woonomgevingsfactoren; arbeidsmarktfactoren nemen in belang af.

60-jarigen en ouder: arbeidsmarktfactoren verliezen hun relevantie, pensioenmigratie. In het model verandert de structurele migratiestroom (dus dat deel van de migratie dat ook plaatsvindt zonder nieuwbouw in een gemeente) alleen als:

-- in een gemeente van vertrek, waarmee de ontvangende gemeente een migratierelatie onderhoudt, de bevolkingsomvang verandert;

-- sociaal-economische ontwikkelingen het algemene niveau van migratie beïnvloeden.

Voor de bepaling van het woningbouwgedeelte wordt de migratie berekend, die het gevolg zal zijn van een woningbouwprogramma in een bepaalde gemeente, rekening houdend met:

-- de woningbouw in de omliggende gemeenten;

-- omvang en samenstelling van de bevolking in de omliggende gemeenten;

-- onderlinge afstanden tussen gemeenten;

-- mogelijkheden voor het nemen van vestigingsbeperkende maatregelen.

De basisrelatie in het model is gebaseerd op de veronderstelling, dat het woningbouwfluctuatiedeel in de migratiestroom van gemeente A naar gemeente B:

-- evenredig is met het aantal inwoners van A;

-- evenredig is met het aantal gebouwde woningen in B;

-- evenredig is met een functie van de afstand in reistijd tussen A en B.

- De invulling van de meeste parameters van het model is gebaseerd op ontwikkelingen in de periode 1972-1980.

De prognose leidt ten aanzien van de vier grote steden tot de volgende uitkomsten. In Amsterdam treedt een afname op van het aandeel en aantal 20-29-jarigen tussen 1984 en 1990. Daarmee is in zekere zin sprake van een trendbreuk. In de jaren zeventig en in het begin van de jaren tachtig nam namelijk het aandeel van de 20-29-jarigen nog toe. Hun aantal nam echter ook toen al af. De dertigers blijven in steeds sterkere mate hun stempel op de stad drukken; waren er in 1984 nog 114.000 personen in deze categorie, in 1990 worden er bijna 120.000 verwacht. Dan zal 18% van de bevolking van Amsterdam tussen de 30 en de 40 zijn. Behalve meer dertigers komen er ook meer personen tussen de 40 en 54, zo verwacht het Planologisch Studiecentrum TNO. Er wordt een toename van circa 13.000 mensen in deze leeftijdscategorie voorzien. Daarmee komt hun aandeel in de bevolking op hetzelfde niveau als in het begin van de jaren zeventig. Ten slotte is er sprake van een trendbreuk in de ontwikkelingen binnen de categorie 0-4 jaar. Hier wordt na 1984 een toename verwacht.

In Rotterdam gaan zich naar verwachting dezelfde ontwikkelingen voordoen als in Amsterdam. Er komen ook hier meer personen die behoren tot de leeftijdscategorieën 0-4, 30-39 en 40-54 jaar. Voor de laatste leeftijdscategorie geldt, dat de toename hetzelfde effect heeft als in Amsterdam: het percentage dat de 40-54-jarigen van het totaal van de bevolking uitmaakt, komt op het niveau van het begin van de jaren zeventig.

Anders dan in Amsterdam, is hier sprake van een groei van het aantal 75+ers.

In Den Haag zijn de (verwachte) ontwikkelingen gelijk aan die in Rotterdam: een toename van het aantal en aandeel van de 0-4-jarigen, van de 30-39-jarigen, van de 40-54-jarigen en van de 75+ers. De toename van het aantal 40-54-jarigen heeft niet

hetzelfde effect als in Amsterdam en Rotterdam. Hun aandeel blijft op een lager niveau dan aan het begin van de jaren zeventig.

Utrecht wijkt in zoverre van de andere grote steden af, dat er in meer leeftijdscategorieën dan in de andere steden groei wordt verwacht. Naast een toename van het aantal 0-4-jarigen, 30-39-jarigen, 40-54-jarigen, en 75+ ers, is er ook sprake van een toename van het aantal en aandeel 20-29-jarigen en 65-74-jarigen.

Gezien de vrij grote mate van eenduidigheid van de ontwikkelingen in de steden afzonderlijk, wordt het beeld voor de 'vier' gezamenlijk al snel duidelijk: een toename van het aantal 0-4-jarigen, het aantal 30-39-jarigen, het aantal 40-54-jarigen en het aantal 75+ ers. Door de toename van het aantal, neemt bij een gelijktijdige afname van de bevolking ook het relatieve belang van deze leeftijdscategorieën toe. Daarbij moet vooral gewezen worden op de ontwikkelingen in de categorie 40-54 jaar. Niet alleen betekent de groei hier een trendbreuk (in de jaren zeventig en in het begin van de jaren tachtig was nog sprake van een voortdurende afname), de verwachting heerst dat in de periode 1984-1990 de groei in deze categorie het sterkste zal zijn (zie tabel 5.1).

Tabel 5.1 De bevolking van de vier grote steden in 1990 volgens de prognose van het Planologisch Studiecentrum TNO, naar leeftijd

	Amsterdam		Rotterdam		Den Haag		Utrecht		grote steden	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
0-4 jaar	34.136	5,2	30.467	5,5	22.447	5,3	12.762	5,5	99.812	5,3
5-14 jaar	55.264	8,4	52.792	9,5	39.094	9,1	19.968	8,6	167.118	8,9
15-19 jaar	33.491	5,1	32.622	5,9	23.811	5,6	14.095	6,1	104.019	5,6
20-29 jaar	127.800	19,5	98.831	18,0	72.003	16,8	55.117	23,7	353.851	18,9
30-39 jaar	119.624	18,2	82.463	15,7	68.824	16,1	38.898	16,7	309.809	16,6
40-54 jaar	118.165	18,0	97.447	17,7	74.829	17,5	37.398	16,1	327.839	17,6
55-64 jaar	62.811	9,5	58.259	10,6	42.992	10,0	20.806	8,9	184.868	9,9
65-74 jaar	58.044	8,8	52.858	9,6	44.853	10,5	18.683	8,0	174.438	9,3
75 jaar e.o.	47.391	7,3	45.182	8,2	38.392	9,0	14.669	6,2	145.634	7,8
totaal	656.726		551.021		427.245		232.396		1.867.388	99,9

Bron: Planologisch Studiecentrum TNO

Inmiddels is er ook een prognose voor de vier grote steden voor het jaar 2000 met behulp van hetzelfde prognosemodel door eveneens het Planologisch Studiecentrum TNO gemaakt. Die prognose geeft aan, dat na 1990 het aantal inwoners van drie van de vier grote steden zal stijgen; alleen in Rotterdam zou sprake zijn van een verdere teruggang van het aantal inwoners. Daarbij zal het aantal 75+ ers in Amsterdam afnemen, in Rotterdam en Den Haag gelijkblijven, en in Utrecht toenemen. Het aantal 65-74-jarigen neemt overal af.

De ontwikkelingen in de vier grote steden na 1990 van het aantal jongeren zijn opvallend anders dan in de jaren zeventig en tachtig. In Amsterdam en Utrecht wordt een groei van zowel het aantal 0-4-jarigen als het aantal 5-14-jarigen verwacht; in Rotterdam en Den Haag groeit alleen het aantal 5-14-jarigen.

In de randgebieden is sprake van een verwachte groei van het aantal inwoners met ruim 5% in de periode 1983-1990. Er wordt verwacht, dat ook hier de groei het sterkst is in de categorie 40-54 jaar. Gemeten in indexcijfers van de percentages zou deze groei zelfs nog sterker zijn dan in de steden. In tegenstelling tot in de vier grote steden, is echter in de rand geen sprake van een toename van het percentage dertigers (hun aantal neemt wel toe; alleen in de leeftijdscategorieën 5-14 en 15-19 jaar is sprake van een absolute afname).

Gaan dus volgens de verwachting de 40-54-jarigen in steeds sterkere mate het beeld van de regio's rond de grote steden bepalen, er is ook een toename van het percentage personen van 55 jaar en ouder. In alle leeftijdscategorieën nemen de percentages toe. Dat betekent, dat in de stedelijke rand op steeds meer ouderen gerekend moet worden, ook zogeheten hoogbejaarden. Het aantal 75+ ers neemt er volgens de verwachtingen toe met ruim 13.000, terwijl de toename van deze categorie in de grote steden tussen 1984 en 1990 slechts 5.000 personen zal bedragen, aldus het Planologisch Studiecentrum TNO (zie tabel 5.2).

Tabel 5.2 De bevolking in de randgebieden in 1990, volgens de prognose van het Planologisch Studiecentrum TNO, naar leeftijd

	absoluut	in procenten
0- 4 jaar	129.861	6,3
5-14 jaar	253.027	12,3
15-19 jaar	151.953	7,4
20-29 jaar	337.577	16,4
30-39 jaar	335.299	16,3
40-54 jaar	418.153	20,3
55-64 jaar	193.254	9,4
65-74 jaar	141.772	6,9
75 jaar en ouder	97.561	4,7
totaal	2.058.457	100,0

Bron: Planologisch Studiecentrum TNO

5.1.2 Een prognose van de verdeling van de huishoudens over verschillende typen in de vier grote steden

Een flink deel van het gebruik van voorzieningen is mede afhankelijk van de leeftijdsopbouw binnen de steden. Daarnaast is ook de huishoudensvorm van belang. Vooral bij het gebruik van culturele voorzieningen domineren bepaalde huishoudentypen, zeker in bepaalde leeftijdsgroepen. Het is daarom zinvol na te gaan, welke verwachtingen kunnen worden geuit ten aanzien van de verdeling van de huishoudens over de diverse typen in 1990. Daartoe is aansluiting gezocht bij de in paragraaf 2.3 weergegeven indeling in huishoudens.

Uitgangspunt is de door het Planologisch Studiecentrum TNO opgestelde prognose naar leeftijd, die in de vorige paragraaf is besproken. Verdere bijzonderheden worden afgeleid uit de landelijke ontwikkelingen, waarbij wordt verondersteld, dat de verhoudingen in de te hanteren kengetallen tussen de vier grote steden en Nederland niet veranderen.

De procedure verloopt in de volgende stappen:

- 1 De leeftijdsspecifieke posities van de typen, zoals die in het Woningbehoefteonderzoek 1981 werden geconstateerd, zijn constant gehouden. Er wordt in eerste instantie uitsluitend rekening gehouden met de gevolgen van de leeftijdsveranderingen.
- 2 Er wordt een raming gemaakt van de leeftijdsopbouw naar burgerlijke staat op grond van de landelijke ontwikkelingen en de constant veronderstelde verhouding grote steden en het hele land.
- 3 Posities worden vervolgens per leeftijds- en burgerlijke-staatgroep constant gehouden, om zo het aandeel gezinnen met kinderen en het aandeel gezinnen zonder kinderen te kunnen bepalen, terwijl ook het aantal eenoudergezinnen, alleenstaanden en vaste-partnerrelatie ook op deze wijze is bepaald.

De in 1990 te verwachten leeftijdsopbouw is in de vorige paragraaf in tabel 5.1 weergegeven, en wordt hier nog eens gepresenteerd, nu onderscheiden naar mannen en vrouwen, in tabel 5.3.

Tabel 5.3 De leeftijdsverdeling van mannen en vrouwen in de vier grote steden in 1990, volgens de prognose van het Planologisch Studiecentrum TNO

	mannen	vrouwen
0- 4 jaar	51.112	48.698
5- 9 jaar	44.205	42.650
10-14 jaar	41.044	39.219
15-19 jaar	52.450	51.570
20-24 jaar	80.396	82.612
25-29 jaar	94.818	96.020
30-34 jaar	83.811	81.384
35-39 jaar	75.340	69.272
40-44 jaar	70.363	64.567
45-49 jaar	52.314	48.584
50-54 jaar	46.995	45.011
55-59 jaar	44.613	47.025
60-64 jaar	42.711	50.526
65-69 jaar	41.820	55.062
70-74 jaar	31.330	46.228
75-79 jaar	24.083	42.328
80-84 jaar	14.344	31.244
85 jaar en ouder	9.027	24.602
totaal	900.776	966.602

Bron: Planologisch Studiecentrum TNO

Wanneer alleen de leeftijdsspecifieke posities constant zouden blijven, kan men de volgende posities verwachten (zie tabel 5.4).

Tabel 5.4 Verdeling naar typen huishoudens in de vier grote steden op basis van alleen de leeftijdsverdeling, prognose voor 1990

	mannen	vrouwen	totaal
alleenstaanden	113.694	194.303	307.997
echtparen zonder kind	(177.539) ¹		177.539
echtparen met kinderen	(248.539) ¹		248.539
eenoudergezinnen	2.683	30.720	33.403
vaste partners	39.734	13.741	53.475
restgroep	14.938	34.283	49.221
totaal huishoudens	597.127	273.047	870.174
partners	15.863	457.692	473.555
anderen (15 jaar en ouder)	151.424	105.295	256.719
totaal personen (15 jaar en ouder)	764.414	836.034	1.600.448

¹ In de meeste gevallen behoort het hoofd van het huishouden van dit type huishouden tot het mannelijke geslacht.

Bron: Eigen berekening SCP

De verschuivingen in de burgerlijke staat zijn als volgt geschat. Uitgegaan wordt van relatieve over- en ondervertegenwoordigingen, zoals in 1982 per leeftijdsgroep optraden. Deze worden gesuperponeerd op de landelijke verdeling voor 1990 (de middenvariant van de CBS-prognose uit 1985). Een dergelijke werkwijze houdt in, dat de aandelen van de afzonderlijke burgerlijke-staatgroepen dan niet meer samen één hoeven te zijn, zoals uit onderstaand voorbeeld blijkt. Stel de verhouding in het basisjaar bedraagt voor Nederland: 10:40:30:20, en voor de grote steden: 20:30:10:40,

terwijl voor het geprognosticeerde jaar voor Nederland de verhouding 20:30:30:20 bekend is. Dan wordt voor het geprognosticeerde jaar voor de grote steden verwacht: $20/10 \times 20 = 40$; $30/40 \times 30 = 22,5$; $10/30 \times 30 = 10$, en $40/20 \times 20 = 40$. Gezamenlijk komen deze waarden uit op 112,50. Dit cijfer wordt vervolgens gestandaardiseerd op 100, waardoor de verwachte verhouding voor het geprognosticeerde jaar wordt: 35,6:20,0:8,9:35,6.

Vervolgens wordt verondersteld, dat de posities van de typen per leeftijds-, geslachts- en burgerlijke-staatsgroep relatief constant zijn. Wanneer de selectieve migratie van gezinnen eveneens gelijk blijft, kan leeftijdsspecifiek de verhouding met en zonder kinderen constant worden gehouden, uitgaande van de in het Woningbehoefteonderzoek 1981 gevonden waarden. In deze lijn doorredenerend ligt het voor de hand de gevolgen van huwelijksontbinding voor het ontstaan van eenoudergezinnen eveneens constant te houden, terwijl ook de posities voor ongehuwd samenwonenden en alleenstaanden constant blijven. In tabel 5.5 wordt weergegeven welke uitkomsten deze verwachtingen voor de diverse huishoudenscategorieën, zoals eerder onderscheiden, opleveren.

Tabel 5.5 Verdeling naar typen huishoudens in de vier grote steden op basis van de leeftijdsverdeling, bijgestelde prognose voor 1990

	prognose	percentage van totaal
alleenstaanden		
<30 jaar	89.167	10,0
30-64 jaar	158.248	17,9
65 jaar en ouder	111.815	12,6
echtpaar zonder kinderen		
hoofd <45 jaar	28.399	3,2
hoofd 45-64 jaar	52.880	6,0
hoofd 65 en ouder	76.009	8,6
echtpaar met kinderen		
hoofd <45 jaar	112.106	12,6
hoofd 45-64 jaar	79.916	9,0
hoofd 65 en ouder	10.103	1,1
eenoudergezinnen	44.867	5,1
vaste-partnerrelaties	68.475	7,7
restgroep	54.309	6,1
totaal	886.294	

Bron: Eigen berekening SCP

Uitgaande van deze veronderstellingen blijkt het percentage alleenstaanden onder de huishoudens in de grote steden nog iets toe te nemen (tot 40%). Vooral het aandeel alleenstaanden in de leeftijdsklassen 30-64 jaar neemt toe. Daarentegen neemt het percentage huishoudens dat in (volledig) gezinsverband leeft, af voor zowel gezinnen met als gezinnen zonder kinderen. Bij gezinnen met kinderen is er echter sprake van een licht groeiend aandeel in de oudere leeftijdsklasse (45-64 jaar). Het percentage huishoudens dat gekenmerkt wordt door een vaste-partnerrelatie, en het percentage eenoudergezinnen blijft ongeveer gelijk. Daar het aantal huishoudens in de grote steden tot 1990 ook afneemt, betekent een en ander een absolute afname van alle categorieën met uitzondering van de alleenstaanden. Bij de laatste categorie blijkt ook een absolute groei plaats te vinden.

5.2 Enige overwegingen met betrekking tot het aanbod en gebruik van voorzieningen in de grote steden in de toekomst

Het aanbod en gebruik van grootstedelijke voorzieningen in de toekomst zijn van een aantal factoren afhankelijk. Zo zijn er de ontwikkelingen in de loop van de bevolking

en de ontwikkelingen in de samenstelling van de bevolking. Maar ook het toekomstig gebruik van de stedelijke voorzieningen door de bevolking van buiten de grote steden en de mate waarin voorzieningen onafhankelijk van de lokale en regionale vraag opereren (bijvoorbeeld als gevolg van normering, dan wel als gevolg van bezuinigingen), zijn van belang.

De bevolkingsprocessen zullen er vermoedelijk toe leiden, dat het aantal 65-74-jarigen verder zal afnemen, terwijl het aantal 75+ ers tot 1990 in alle vier de grote steden, en daarna alleen in Utrecht groeit. Wel blijven er veel kleine huishoudens, die vooral tot de categorie alleenstaanden behoren en jonger zijn dan 65 jaar. Ook het aantal vaste-partnerrelaties blijft aanzienlijk.

Door deze processen zal het aantal ouderen in de grote steden ook in de toekomst groot zijn en blijven. Mede daardoor zullen er veel kleine huishoudens in de grote steden blijven. Maar ook binnen de categorie jongeren blijft het aantal kleine huishoudens naar verwachting groot, zoals is weergegeven in hoofdstuk 2, waarbij het vooral om alleenstaanden en vaste-partnerrelaties gaat.

Deze intrastedelijke processen zijn vooral van belang enerzijds voor voorzieningen die wat de normering betreft afhankelijk zijn van de leeftijdsopbouw op lokaal niveau, en anderzijds voor voorzieningen die het vooral moeten hebben van kleine huishoudens.

Waar het gaat om leeftijd, zijn vooral de bejaardenvoorzieningen relevant. De teruggang van het aantal 65+ ers in de grote steden heeft hier zijn gevolgen (gehad). Er is al een overschrijding van de voormalige norm voor plaatsen in bejaardenoorden, terwijl ook onevenredig veel capaciteit van de gezinsverzorging in de grote steden wordt gebruikt. Gezien de demografische ontwikkelingen zal tot 1990 en ook daarna sprake zijn van dergelijke verschijnselen.

Anderzijds is er sprake van een tekort van het aantal bedden in verpleeghuizen ten opzichte van de norm. Dit tekort zal zeker tot 1990 blijven bestaan, als de mate van groei - zoals die tussen 1974 en 1985 is geconstateerd - wordt gecontinueerd.

De openbare bibliotheek is een voorziening, waarvan vooral veel jongeren gebruik maken. Tot 1990 neemt het aantal personen in deze potentiële gebruikersgroep in de grote steden (verder) af. Als gevolg hiervan zal vermoedelijk ook het aantal gebruikers van deze voorziening afnemen. Mogelijk gaat de afname van het aantal gebruikers echter verder door een afnemende dienstverlening als gevolg van bezuinigingsoperaties. Mogelijk kan na 1990 het gebruik door de jongeren weer meer stijgen, omdat de verwachting is dat er dan meer 5-14-jarigen in de grote steden komen.

Voorzieningen die sterk afhankelijk bleken van kleine huishoudens, zijn vooral uitgaansvoorzieningen als restaurants en theaters. Gezien de te verwachten ontwikkelingen in de huishoudenssamenstelling - meer alleenstaanden - kan ook verwacht worden, dat het bezoek aan deze voorzieningen door stedelingen verder zal toenemen.

Voor de vraag, welke uitgaansvoorzieningen vooral gebruikt gaan worden, is ook de inkomenssituatie van belang. In hoofdstuk 2 kwam naar voren dat deze differentieert naar huishoudensvorm. Zijn er onder de alleenstaanden - ook de jongere alleenstaanden - velen die niet tot de hogere inkomensgroepen kunnen worden gerekend, bij de vaste-partnerrelaties domineren de hogere inkomens. Daar alleen voor de categorie eenpersoonshuishoudens een toename wordt verwacht, lijkt het uitgesloten, dat in de grote steden zich een vrij algemeen voorkomende 'gentrification' gaat voordoen.

Dit is mede van belang voor de winkelvoorzieningen, die - onder andere doordat het inkomensniveau in de grote steden niet sterk zal stijgen - voor het zich handhaven en voor uitbreiding voor een belangrijk deel afhankelijk zal blijven van de bevolking van

buiten de grote steden. Verwacht mag echter worden dat de bevolking in de regio, zodra er in bijvoorbeeld groeikernen nieuwe winkelcentra zijn aangelegd, vooral daar aankopen zal doen.

Verder worden volumineuze duurzame goederen (meubels, bouwmaterialen), zoals bekend, vaak in perifere lokaties buiten de grote steden aangeboden. Zowel bewoners van de grote stad, als van de randgebieden zullen dáár vaker van dit aanbod gebruik maken.

Hiertegenover staat, dat de winkelapparaten van de vier grote steden steeds vaker 'recreatief' worden gebruikt, niet alleen door personen uit de regio, maar ook door personen van elders. Met betrekking tot Amsterdam wijst het artikel van Bergh cum suis daarop, terwijl voor Den Haag kan worden gewezen op het aanbod in Scheveningen. In dit stadsdeel zijn, geconcentreerd langs het strand, winkels die niet de gebruikelijke sluitingsuren hanteren.²

Net als bij de winkels speelt ook bij scholen in het voortgezet onderwijs het bezoek vanuit de regio naar de grote stad een belangrijke rol voor de ontwikkelingen in de toekomst. In de periode 1974-1983 was een steeds groter deel van het bezoek aan het algemeen voortgezet onderwijs afkomstig uit de regio, maar absoluut nam dat bezoek af. Daarbij komt, dat in de regio steeds meer scholen van dit type zijn/worden gebouwd, zodat de scholen in de grote stad het vooral van de leerlingen uit de grote stad zelf moeten gaan hebben. Gezien de prognoses mag worden verwacht, dat dat voor de voorziening problemen kan gaan opleveren, omdat de leeftijdscategorieën die deelnemen aan dit type onderwijs, zeker tot 1990 afnemen. Mutatis mutandis geldt hetzelfde voor het lager beroepsonderwijs.³

Het middelbaar beroepsonderwijs had in het begin van de jaren tachtig de wind mee, en de grote steden profiteerden daarvan. Het ziet ernaar uit, dat dit ook in de komende jaren het geval zal zijn, mede doordat nieuwe middelbare beroepsopleidingen in de grote steden zullen worden gevestigd. Ook in de stedelijke rand zijn echter initiatieven gehonoreerd, zodat de scholen in de stad met die in de rand om leerlingen zullen moeten strijden. Daarbij komt dat landelijk is geconstateerd, dat de spectaculaire groei van diverse soorten middelbaar beroepsonderwijs wat afzwakt.⁴

Het hoger beroepsonderwijs en het wetenschappelijk onderwijs hebben in de grote steden een dusdanig bovenregionale functie, dat ze zich in de komende jaren zouden kunnen handhaven, ware het niet, dat de effecten van de invoering van een beleidsingreep als de tweefasestructuur de deelname aan het wetenschappelijk onderwijs zal beïnvloeden. Het lijkt namelijk onwaarschijnlijk, dat de grote vier deze invloed kunnen compenseren door een groter 'marktaandeel'. Immers, in hoofdstuk 3 kwam naar voren dat dit aandeel in de periode 1971/1972-1982/1983 vrij stabiel is gebleven. Op landelijk niveau wordt verwacht, dat het aantal studenten in 1990 op ongeveer 80% van het niveau van 1983 blijft. Uitgaande van de hypothese van het gelijkblijvende marktaandeel kan dus zo'n verhouding ook voor de grote steden worden verwacht.

Van het hoger beroepsonderwijs kan wel worden verwacht, dat het zich goed handhaaft of zich zelfs nog versterkt in de vier grote steden, zoals dit ook in de periode 1974-1983 het geval was. Verwacht wordt dat landelijk het gebruik tot 1990 zal toenemen, waarbij de grote steden mogelijkheden hebben een deel van de groei op te vangen, mede doordat nieuwe initiatieven zijn gehonoreerd.⁵

Ziekenhuizen bleken - evenals scholen voor algemeen voortgezet onderwijs - steeds vaker gebruikers te hebben, die niet uit de grote stad, maar uit de rand afkomstig zijn. Daar uit bereikbaarheidsoogpunt het aantrekkelijk leek deze gebruikers op kortere afstand van hun woonadres dergelijke voorzieningen te bieden, zijn bouwinitiatieven genomen ten behoeve van die rand. In hoofdstuk 3 zijn die initiatieven genoemd,

waarbij tevens is aangegeven, wat het effect in de grote stad is, namelijk sluiting van ziekenhuizen. Als gevolg hiervan zal het aantal patiënten dat in de grote steden wordt opgenomen, afnemen. Daarmee wordt het effect van beddenreductie als gevolg van bezuinigingen versterkt.

Daartegenover staat, dat het aantal plaatsen in psychiatrische inrichtingen en in zwakzinnigeninrichtingen op grond van de norm nog aanzienlijk kan toenemen. Voor het aantal plaatsen in psychiatrische inrichtingen geldt een mogelijke toename van 30%, terwijl het aantal plaatsen in zwakzinnigeninrichtingen zelfs kan verviervoudigen.

Voor de werkgelegenheid in dit deel van de dienstverlenende sectoren in de grote steden betekenen bovenstaande ontwikkelingen:

- een (verdere) stijging van het aantal werkzame personen in verpleeghuizen, zwakzinnigeninrichtingen, psychiatrische inrichtingen, theaters en dergelijke, middelbaar beroepsonderwijs, en hoger beroepsonderwijs;
- een daling van het aantal werkzame personen in winkels, bibliotheken, algemeen voortgezet onderwijs, lager beroepsonderwijs, wetenschappelijk onderwijs, ziekenhuizen, gezinsverzorging en bejaardenoorden.

Bij een aantal voorzieningen zal dus ook in de komende periode nog geen sprake zijn van een kleiner wordende werkgelegenheid, ondanks achteruitgang van de stedelijke bevolking, die een belangrijke markt voor deze voorzieningen vormt. Het gaat hier om niet-commerciële voorzieningen, waar andere dan marktoverwegingen een rol spelen (bijvoorbeeld waar normering relevant is).

Bij de culturele voorzieningen speelt echter een rol, dat de lokale markt groot is en vermoedelijk nog zal groeien.

Toch zijn er ook allerlei voorzieningen waar marktoverwegingen in de toekomst wel van belang zijn. Enerzijds gaat het hier om de commerciële voorzieningen zoals winkels, anderzijds ook om niet-commerciële voorzieningen die concurrentie krijgen van voorzieningen buiten de steden, dan wel om andere redenen niet kunnen groeien. Het ziet er naar uit dat - waar het de werkgelegenheid betreft - de tweede categorie zal domineren, vooral ook omdat voorzieningen met veel personeel, zoals ziekenhuizen, daarin zijn opgenomen. Dit betekent dat - naar verwachting - in de naaste toekomst de werkgelegenheid in het totaal van de bovenlokale voorzieningen die gevestigd zijn in de grote steden, zal afnemen.

NOTEN

- ¹ Over dit prognosemodel is gerapporteerd in:
 - Gordijn, H. et al. *Primos, prognose-, informatie- en monitoringsysteem van het volkshuisvestingsbeleid*. Delft: Planologisch Studiecentrum TNO, 1983.
 - Heida, H., c.s. *Bevolkingsprognoses op gemeentelijk niveau volgens het Primos-model*. In: *Maandstatistiek bevolking 32 (1984) 4 (p.20-40)* (Centraal Bureau voor de Statistiek).
- ² Bergh, R., en G. Keers. *De binnenstad als vrijetijdscentrum: Amsterdam, ruimtelijke consequenties van een welvaartsmaatschappij*. In: *Wonen/TABK (1981) 19 (p.7-25)*.
- ³ Gordijn, H., en R. le Clerq. *Pruso, prognose van de ruimtelijke spreiding in het voortgezet onderwijs*. Delft: Planologisch Studiecentrum TNO, 1984.
- ⁴ Goudriaan, R. (et al.). *Tendrapport kwartaire sector 1983-1990*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1984 (SCP-cahier nr.43).
- ⁵ Zie noot 4.

HOOFDSTUK 6 SAMENVATTING EN CONCLUSIES

In deze studie is aandacht besteed aan de relatie tussen bevolkingsontwikkelingen en voorzieningen die een bovenlokaal karakter hebben. Daarbij worden als bovenlokale voorzieningen die voorzieningen aangemerkt die tenminste een functie voor de stad als geheel hebben. De studie is tot deze voorzieningen beperkt, omdat ervan uitgegaan wordt, dat zij van belang zijn voor het wezen van de (grote) stad, terwijl voor de overige voorzieningen, de lokale, dat niet het geval is. Hier geldt vooral de bereikbaarheidsproblematiek. Verdwijnen namelijk lokale voorzieningen, bijvoorbeeld door afname van de bevolking, dan zijn de overige voorzieningen per definitie slechter bereikbaar. Toch blijft ook dan de bereikbaarheid in de grote stad goed, als men deze vergelijkt met andere gebiedscategorieën, bijvoorbeeld landelijke gebieden.

Het functioneren van bovenlokale voorzieningen in de grote steden zou bemoeilijkt worden, doordat in de jaren zeventig en in het begin van de jaren tachtig de bevolking van die steden daalde en deze daling bovendien een selectief karakter had. Gebleken is dat deze daling inderdaad plaatsvond, maar vertraagd werd in het begin van de jaren tachtig. In 1985 was er zelfs sprake van groei in verschillende grote steden. De bevolkingsontwikkeling was echter niet eenduidig voor alle bevolkingsgroepen. In vrijwel alle jongere leeftijdscategorieën nam de bevolking af, terwijl de groep 65+ toenam. In een latere fase valt weer een verjonging te constateren. Aantal en aandeel dertigers nam in de grote stad toe in met name het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig. Het ziet ernaar uit dat deze dertigers meer en meer het beeld van de grote stad zijn gaan bepalen, waarbij zij vermoedelijk vaker dan voorheen leven in een één- of tweepersoonshuishouden. Is sprake van een tweepersoonshuishouden, dan gaat het vaak om ongehuwd samenwonenden. Mede doordat de jongeren die in de grote stad wonen, vrij vaak een eenpersoonshuishouden vormen, zijn er veel alleenstaanden. Ongeveer 40% van de alleenstaanden in de grote stad was in 1983 jonger dan 40. De andere alleenstaanden zijn vaak bejaard. Het grote aantal 65+ers brengt veel weduwen en weduwnaren met zich mee. Het totaal aantal alleenstaanden bedraagt ruim $\frac{1}{3}$ van het aantal huishoudens in de grote steden.

Het grote aantal alleenstaanden en ook het grote aantal vaste-partnerrelaties in de vier grote steden wordt gezien als een factor die de voorzieningsituatie in de vier grote steden kan verbeteren: het zou vaak om huishoudens gaan die veel te besteden hebben, juist in stedelijke voorzieningen. Uitgaande van hun inkomen blijkt dat echter alleen het geval bij de huishoudens die gekenmerkt worden door een vaste-partnerrelatie: ongeveer de helft van deze huishoudens heeft een hoog inkomen. Daarentegen zijn de inkomens van de alleenstaanden vaak laag. Alleen in de groep alleenstaanden tussen 30 en 40 jaar, is er sprake van een deelgroep met een redelijk inkomen dat boven de modale klasse ligt.

Er blijkt dan ook geen positieve invloed te zijn geweest van deze huishoudens, die wel eens als 'nieuwe huishoudens' worden gekenmerkt, op het inkomensniveau van de stad. Tussen 1979 en 1983 bleef dat niveau laag, zeker vergeleken met de omliggende randgebieden. De eerdere (negatieve) invloed op het inkomensniveau van de stad door het vertrek van relatief hoge inkomensgroepen, die in gezinsverband wegrokken, bleef.

Welke effecten hebben deze processen - dat wil zeggen de achteruitgang van de bevolking door migratie van meestal jonge gezinnen met een hoog inkomen naar de omgeving van de grote stad, het laag blijvende inkomensniveau en de groei van het aantal kleine huishoudens - gehad op het voorzieningengebruik in de grote stad? Uit het voorgaande bleek dat dit effect, voor zover traceerbaar, heel divers was. Sommige voorzieningen werden er door getroffen, deels positief deels negatief, andere bleken meer afhankelijk van de mogelijkheden die het beleid hen bood, bijvoorbeeld door normering. En bij weer andere voorzieningen was sprake van groei die een afgeleide was van de landelijke ontwikkeling.

Voorzieningen die duidelijk last hebben gehad van de ontwikkelingen in de bevolking, zijn de winkels. Het aantal winkels in duurzame goederen nam in de vier grote steden in de periode 1974-1984 af, terwijl er landelijk sprake was van een toename. Deze ontwikkeling is op gang gekomen ondanks het feit, dat veel personen vanuit de regio aankopen deden in de grote stad. Juist de afhankelijkheid van de regio bleek een belangrijke oorzaak voor het inkrimpen van het winkelapparaat. Aanbieders zoeken namelijk lokaties dichterbij de, door migratie vanuit de grote stad groter wordende, bevolking in de regio. Uit verschillende studies blijkt, dat wanneer dit streven geëffectueerd wordt, en er nieuwe winkelcentra ontstaan, deze ook vaak winkels voor duurzame goederen herbergen en de oorspronkelijke oriëntatie op de grote stad afneemt.

Maar niet alleen commerciële voorzieningen als winkels voelden de selectieve teruggang van de bevolking; ook in de niet-commerciële dienstverlening was sprake van achteruitgang. Met name in het algemeen voortgezet onderwijs en het lager beroepsonderwijs was de invloed van de teruglopende potentiële gebruikersgroep in de grote stad merkbaar. Het aantal leerlingen nam sterk af, waarbij - althans in het algemeen voortgezet onderwijs - de afhankelijkheid van leerlingen uit de regio groeide. Toch nam ook het aantal leerlingen, dat uit de regio afkomstig is en in de grote stad algemeen voortgezet en lager beroepsonderwijs volgde, af. Daarentegen bloeiden deze typen onderwijs op in de randgebieden. Er vond een sterke groei van het aantal leerlingen in het algemeen voortgezet onderwijs plaats, terwijl het aantal leerlingen in het lager beroepsonderwijs zich hier stabiliseerde.

Naast winkels en scholen voor algemeen voortgezet onderwijs en lager beroepsonderwijs, voelden ook ziekenhuizen de gevolgen van de bevolkingsontwikkelingen. Hier ziet het beeld er als volgt uit. Een toenemend aandeel van de gebruikers is afkomstig uit de regio, terwijl het aandeel van de gebruikers van binnen de stad vermindert. Het aanbod vergroot zich in zowel de grote stad als in de regio. Daarna blijft het aanbod in de regio licht groeien en is in de grote stad sprake van een beddenreductie. Dat het aanbod in de regio groeit ten koste van de stad blijkt hier duidelijk: ziekenhuizen (gaan) verhuizen naar de regio. Daarbij worden dergelijke processen gestimuleerd door een zorgbeleid, dat een relatief sterke spreiding voorstaat.

De ontwikkelingen in de bevolking hadden, zo kwam naar voren, niet alleen een afname van de stedelijke bevolking tot gevolg door vertrek van jonge gezinnen met een relatief hoog inkomen. Er kwamen ook andere bevolkingscategorieën voor in de plaats, vooral jonge alleenstaanden en huishoudens die gekenmerkt worden door een vaste-partnerrelatie. Ondanks het feit, dat alleen binnen de categorie huishoudens gekenmerkt door een vaste-partnerrelatie veel hoge inkomens voorkomen, blijken beide toch een positieve invloed te hebben gehad op het gebruik van uitgaansvoorzieningen. Beide categorieën zorgden ervoor, dat vanuit de grote steden het aantal bezoeken aan culturele instellingen als theaters en dergelijke tussen 1979 en 1983 aanzienlijk is toegenomen. En vermoedelijk wordt de geconstateerde toename van het aantal restaurants mede verklaard doordat de categorieën

eenpersoonshuishoudens en huishoudens gekenmerkt door een vaste-partnerrelatie, belangrijke publieksgroepen voor deze voorzieningen zijn.

Bij de andere behandelde voorzieningen was de relatie tussen bevolkingscategorieën en voorzieningengebruik, zo die aanwezig is, minder direct. Zo groeide het aantal plaatsen in bejaardenoorden sterk, maar dit feit had maar ten dele te maken met de groei van het aantal bejaarden. De ontwikkeling van het aantal plaatsen in bejaardenoorden in de vier grote steden werd ook beïnvloed door de achterstandssituatie waarin de steden in het begin van de jaren zeventig verkeerden. De groei was echter zo sterk dat hier de achterstandssituatie inmiddels is opgeheven. Het aantal plaatsen in bejaardenoorden lag in 1983 boven de 7% van het aantal 65 + ers in de grote steden (7% is de norm die landelijk tot voor kort werd gehanteerd). Deze inhaalmanoeuvre is niet alleen het gevolg van een groei van het aantal plaatsen, ook een minder snelle groei cq. een afname van het aantal 65 + ers speelde een rol.

Dezelfde verschijnselen zijn ook van belang geweest bij de andere behandelde voorzieningen voor bejaarden, zij het dat alleen in de gezinsverzorging sprake is van een gunstige situatie in de grote steden. Bij de verpleeghuizen heerst er nog steeds een achterstand ten opzichte van de geldende normen.

Niet alleen op het gebied van de bejaardenvoorzieningen zijn er inhaalmanoeuvres geweest. Ook andere bovenlokale gezondheidszorgvoorzieningen dan ziekenhuizen waren/zijn in de grote steden slecht vertegenwoordigd ten opzichte van de geldende normen. De groei van het aantal plaatsen in deze instellingen heeft er (nog) niet toe bijgedragen, dat deze normen worden gehaald.

Beleidsingrepen die zich hier niet direct uiten in normering, hebben een positief effect gehad op het aanbod en het gebruik van de openbare bibliotheken in de grote steden. Zowel het aanbod (gemeten aan de omvang van de collectie) als het gebruik (gemeten aan het aantal uitleningen) nam toe. Maar de ontwikkelingen hadden hier ook tot gevolg, dat er een steeds grotere spreiding van het aanbod en het gebruik over de gehele stad ontstond. Een steeds groter deel van de collectie behoorde tot de wijkbibliotheken, terwijl het percentage uitleningen vanuit deze wijkbibliotheken ook steeg. Hier gaat het dus om een bovenlokale voorziening, waarvan de positie niet aangetast wordt door voorzieningen elders, maar door een bewust doorgevoerde spreiding over de stad, met als oogmerk een beter bereik van de gebruiker.

Voorzieningen die onafhankelijk van de bevolkingsontwikkelingen opereerden, en waarvan de ontwikkeling als positief kan worden gekenschetst, zijn het middelbaar en hoger beroepsonderwijs en het wetenschappelijk onderwijs. Bij het middelbaar beroepsonderwijs was er landelijk sprake van groei en kan de groei in de grote steden worden gezien als een afgeleide daarvan.

De voorzieningen voor het hoger beroepsonderwijs zijn voor een belangrijk deel in de grote steden gevestigd, en zij wisten veel studenten aan zich te binden. Het marktaandeel steeg, doordat steeds vaker studenten van buiten de regio het hoger beroepsonderwijs in de grote steden volgden. Daarbij versterkte dit verschijnsel in de grote steden de ook landelijk voorkomende algemene groei in de jaren zeventig en in het begin van de jaren tachtig.

Ook het wetenschappelijk onderwijs in de vier grote steden heeft een bovenlokale functie. Hier zijn veel studenten van buiten de regio's, waarin de steden liggen, afkomstig. Hoewel - evenals bij het hoger beroepsonderwijs - in het wetenschappelijk onderwijs sprake was van een toenemend gebruik, wisten de grote vier hier hun marktaandeel niet te vergroten. Zowel in 1971/1972 als in 1982/1983 begon 44% van alle eerstejaarsstudenten een studie in de grote stad.

De ontwikkelingen in het voorzieningengebruik, die ten dele het gevolg zijn van bevolkingsprocessen, hebben ook een effect op de werkgelegenheid in de grote steden. Men moet zich hierbij realiseren, dat in 1985 21% van het totaal aantal Nederlandse werklozen in de vier grote steden woonde, maar dat er anderzijds sprake was van een hoge verhouding tussen arbeidsplaatsen en beroepsbevolking, alsmede van weinig werklozen per vacature. In dergelijke gegevens weerspiegelt zich forensisme: mensen van elders, vooral afkomstig uit de rand, werken in de grote stad. Het lijkt echter, dat zeer vaak het werk de mensen gaat opzoeken. Bedrijfsmigratie is namelijk één van de belangrijkste oorzaken van verlies aan werkgelegenheid, waarbij - voor zover bekend - deze bedrijfsmigratie zich vooral over korte afstanden afspeelde. In het voorgaande is gebleken, dat binnen de bedrijven en instellingen ook sommige voorzieningen aan dergelijke processen onderhevig waren. Ook hier mag dus een afname van de werkgelegenheid worden verondersteld. Gemeten in aantallen werkzame personen deed deze afname zich inderdaad voor bij de detailhandel in duurzame goederen. In alle andere voorzieningen nam in de beschouwde perioden (per stad verschillend: 1976-1984, 1978-1984, 1980-1984) het aantal werkzame personen toe. Toch zijn daar ook negatieve ontwikkelingen merkbaar. Aan het einde van de beschouwde perioden deden zich omslagpunten voor. Na circa 1981 nam het aantal werkzame personen in ziekenhuizen af (in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag), evenals in het algemeen voortgezet onderwijs en bij bibliotheken, musea en archieven.

Worden de ontwikkelingen naar de toekomst doorgetrokken, dan kan worden verwacht dat tussen 1982 en 1990 een (verdere) afname van de bevolking zich zal voordoen, waarna in drie van de vier grote steden de bevolking weer iets zal toenemen. Daarbij stijgt het aantal dertigers en veertigers tot 1990, maar zal het aantal 65 + ers afnemen.

Het verder afnemen van het aantal 65 + ers in de vier grote steden betekent, dat in die bejaardenvoorzieningen in deze gebiedscategorie, waar thans al een overschot wordt geconstateerd, de gezinsverzorging en de bejaardenoorden, het 'overtollige' aanbod zal toenemen.

Anders is het echter bij de verpleeghuizen; uitgaande van de huidige norm en van een continuering van de groei, zoals die tussen 1974 en 1985 is geconstateerd, zal hier sprake zijn van een blijvend tekort tot zeker aan 1990, en vermoedelijk ook daarna.

Mede doordat er veel ouderen blijven in de grote steden, zal ook het aantal kleine huishoudens groot blijven. Maar ook onder de jongeren zal het aantal kleine huishoudens, met name alleenstaanden en vaste-partnerrelaties, een belangrijke factor blijven. Het ziet er derhalve naar uit, dat een belangrijke publieksgroep voor uitgaansvoorzieningen in de grote stad blijft wonen en dat dit een positieve invloed kan hebben op het functioneren van deze voorzieningen.

Het frequent voorkomen van kleine huishoudens betekent nog niet dat de inkomenspositie van grote steden zal verbeteren. Veel kleine huishoudens zullen, ook in de toekomst, worden gekenmerkt door een laag inkomen. Wanneer ervan wordt uitgegaan, dat de inkomenspositie van de grote steden, zeker in vergelijking met die van de omgevende rand slecht blijft, betekent dat voor de winkelvoorzieningen in de grote steden weinig uitbreidingsmogelijkheden. En ook vanuit de regio zal naar alle waarschijnlijkheid het bezoek verder teruglopen, nu daar allerlei nieuwe winkelcentra zijn/worden gerealiseerd. Alleen als de winkelvoorziening in de grote steden erin slaagt geheel nieuwe publieksgroepen aan te trekken (bijvoorbeeld het recreatief winkelpubliek in Scheveningen), lijken de mogelijkheden wat positiever te kunnen worden ingeschat.

Eenzelfde ontwikkeling als bij winkels - meer aanbod in de regio en als gevolg daarvan minder vraag naar voorzieningen in de grote stad - gaat zich vermoedelijk afspelen bij het algemeen voortgezet onderwijs, het lager beroepsonderwijs en bij de ziekenhuizen. Deze voorzieningen zullen steeds vaker hun potentiële gebruikers zien verdwijnen naar hun concurrenten uit de regio, waarvan zij er ook steeds meer zullen zien verschijnen.

Daarentegen lijkt het middelbaar en hoger beroepsonderwijs wat meer mogelijkheden te hebben. Het ziet er naar uit, dat landelijk de groei binnen deze onderwijssoorten nog wel zal worden gecontinueerd en dat de grote steden daarvan mee kunnen profiteren. Met name voor het hoger beroepsonderwijs geldt, dat de grote steden hun toch al belangrijke functie mogelijk zullen versterken.

Anders ligt het bij het wetenschappelijk onderwijs. Verwacht wordt, dat ook in de grote steden de effecten van de tweefasenstructuur merkbaar zullen zijn. Al in 1990 zijn er daardoor aanmerkelijk minder studenten dan in 1983.

De toekomst van het openbare-bibliotheekwerk wordt vooral beleidsmatig bepaald. Mede op grond van beleidsingrepen (bezuinigingsoperaties die tot vermindering van de dienstverlening leiden) zal het aantal gebruikers afnemen, en vermoedelijk daarmee gepaard gaand ook het aantal uitleningen. Daarbij wordt deze ontwikkeling waarschijnlijk versterkt doordat een belangrijke potentiële gebruikersgroep, de jeugdigen, verder in omvang afneemt.

Deze niet erg eenduidige ontwikkeling in het scala van bovenlokale voorzieningen heeft effecten voor de werkgelegenheid, die ook niet eenduidig zijn, evenmin als ze dat in de jaren zeventig en in het begin van de jaren tachtig waren.

Verwacht wordt ten aanzien van de grote steden (tot 1990/1992):

- een (verdere) stijging van het aantal werkzame personen in verpleeghuizen, zwakzinnigeninrichtingen, psychiatrische inrichtingen, theaters en musea, middelbaar beroepsonderwijs en hoger beroepsonderwijs;
- een daling van het aantal werkzame personen in winkels, bibliotheken, algemeen voortgezet onderwijs, lager beroepsonderwijs, gezinsverzorging, bejaardenoorden, wetenschappelijk onderwijs en ziekenhuizen.

De ontwikkelingen die in het voorgaande zijn geschetst, houden in dat de verwachtingen ten aanzien van voorzieningen die door diverse auteurs zijn geuit, moeten worden genuanceerd. Het is bepaald niet zo geweest, dat - zoals in het Amsterdamse structuurplan uit 1974 wordt gesteld - het vertrek van grote gezinnen en daaronder degenen die daartoe door hun inkomen in staat zijn, de steden van hun gevarieerde voorzieningenpakketten hebben beroofd. Daarbij is van belang geweest, dat ook door consumenten van buiten de steden gebruik gemaakt is van velerlei voorzieningen in de grote steden, terwijl daarnaast de ontwikkelingen in verschillende voorzieningen door andere dan marktoverwegingen zijn geleid.

Er zijn zelfs voorzieningen die juist lijken te hebben geprofiteerd van het vertrek van grote gezinnen: de culturele voorzieningen die vooral worden bezocht door kleine huishoudens, vaak jeugdige alleenstaanden en samenwonenden, die in de plaats kwamen van de wegtrekkende gezinnen. Het zijn echter niet alleen de welgestelde kleine huishoudens die gebruik maken van (deze) voorzieningen, zoals Cortie en Van der Ven stellen; ook kleine huishoudens uit de lagere inkomensgroepen bezoeken vaak culturele voorzieningen.

De enige categorie voorzieningen, die duidelijk in negatieve zin de gevolgen heeft ondervonden van de selectieve migratie, is de categorie winkels. Het aantal winkels in duurzame goederen in de vier grote steden daalde, terwijl in de randgebieden vele

nieuwe winkels in winkelcentra werden gerealiseerd, en verkoopplaatsen op bedrijfsterreinen en dergelijke eveneens buiten de vier grote steden, ontstonden.

De in het algemeen positieve ontwikkelingen in de beschouwde periode (van omstreeks 1973 tot omstreeks 1983) vertaalden zich in een gunstige werkgelegenheidsontwikkeling. In het totaal van de behandelde voorzieningen bleek het aantal werkzame personen te zijn toegenomen. Daar in het algemeen de werkgelegenheid in de grote steden daalde, nam ook het belang van de werkgelegenheid in de beschouwde voorzieningen toe.

Voor het (economisch) functioneren van de grote stad, overeenkomstig Burgers, opgevat als de mogelijkheid hoogwaardige voorzieningen te herbergen, bleek dus nog voldoende draagvlak aanwezig, althans voor de niet-winkelvoorzieningen. Dit betekent tevens, dat de negatieve inkomensspiraal zoals die door Kruyt is geschetst (zie hoofdstuk 1) bij bepaalde bovenlokale voorzieningen is doorbroken. Toch zijn er ook bij de niet-winkelvoorzieningen al ontwikkelingen aan de gang, die negatief voor de grote stad zullen uitwerken. Op het gebied van het voortgezet onderwijs was al een trek naar buiten, en op het gebied van de gezondheidszorg is de verplaatsing van het St. Athoniusziekenhuis van Utrecht naar Nieuwegein de eerste activiteit in een reeks van ruimtelijke reorganisaties. Dergelijke ontwikkelingen vormen kennelijk een vertraagde reactie op bevolkingsontwikkelingen en zijn naast beleidsingrepen, bijvoorbeeld als gevolg van bezuinigingen, oorzaak van een te verwachten omslag in de werkgelegenheidsontwikkeling in de bovenlokale voorzieningen. Verwacht wordt, dat de werkgelegenheid in deze voorzieningen in de vier grote steden in de nabije toekomst zal afnemen.

BIJLAGE GEMEENTEN DIE TOT DE DIVERSE ONDERSCHIEDEN
GEBIEDSCATEGORIEËN BEHOREN (PER 1 JANUARI 1985)

Toelichting op de indeling

De gemeente Amsterdam behoort tot het COROP-gebied 23, de gemeente 's-Gravenhage tot het COROP-gebied 26, de gemeente Rotterdam tot het COROP-gebied 29, en de gemeente Utrecht tot het nodaal gebied 36. In de gepresenteerde analyses is echter steeds de definitie van COROP-gebied zonder de grote steden gehanteerd, dus op de wijze zoals in deze opsomming is aangegeven. De ratio achter de indeling in COROP-gebieden en de indeling in nodale gebieden is te vinden in de CBS-publikatie *De bevolking van de gemeenten in Nederland*, die elk jaar verschijnt met de meest actuele gegevens. Vermeld zij nog, dat de gebiedscategorieën elkaar overlappen (de gemeenten in de categorie randgemeenten zijn ook elders terug te vinden, bijvoorbeeld Zaanstad bij de categorie gemeenten met meer dan 100.000 inwoners). Voor deze overlap is bewust gekozen, daar de verschillende gemeentengroepen steeds zijn opgenomen ter vergelijking met de grote steden.

Vier grote steden

Amsterdam
Rotterdam
Den Haag
Utrecht

Randgemeenten

van Amsterdam

COROP-gebied 22: Zaanstreek

Jisp
Wormer
Zaanstad

COROP-gebied 23: Groot Amsterdam

Aalsmeer
Amstelveen
Beemster
Broek in Waterland
Diemen
Edam-Volendam
Graft-De Rijp
Haarlemmermeer
Ijpendam
Katwoude
Landsmeer
Marken
Monnickendam
Oostzaan
Ouder-Amstel
Purmerend
Uithoorn
Wijdewormer
Zeevang

van Den Haag

COROP-gebied 26: Agglomeratie

's-Gravenhage
Leidschendam
Nootdorp
Rijswijk
Voorburg
Wassenaar
Zoetermeer

COROP-gebied 27: Delft en Westland

Delft
's-Gravenzande
De Lier
Maasland
Monster
Naaldwijk
Pijnacker
Schippluiden
Wateringen

van Rotterdam

COROP-gebied 29: Groot Rijnmond

Albrandswaard
Barendrecht
Bergschenhoek
Berkel en Rodenrijs
Bernisse
Bleiswijk
Binnenmaas
Brielle
Capelle a/d IJssel
Cromstrijen
Dirksland
Goedereede
Heerjansdam
Hellevoetsluis
Korendijk
Krimpen aan de IJssel
Maassluis
Middelharnis
Nederlek
Nieuwerkerk a/d IJssel
Oostflakkee
Oud-Beijerland
Ouderkerk a/d IJssel
Ridderkerk
Rozenburg
Schiedam
Spijkenisse
Strijen
Vlaardingen
Westvoorne
Zevenhuizen

van Utrecht
Nodaal gebied 36: Utrecht

Benschop
De Bilt
Breukelen
Bunnik
Cothen
Doorn
Driebergen-Rijssenburg
Hagestein
Harmelen
Houten
Kockengen
Langbroek
Leersum
Lexmond
Lopik
Maarn
Maarssen
Maartensdijk
Montfoort
Nieuwegein
Oudewater
Polsbroek
Vianen
Vleuten-De Meern
Willeskop
Wijk bij Duurstede
IJsselstein
Zeist

overige gemeenten met meer dan
100.000 inwoners (gemeenten met
100.000-200.000 inwoners)

Eindhoven
Groningen
Haarlem
Tilburg
Nijmegen
Enschede
Apeldoorn
Zaanstad
Arnhem
Breda
Maastricht
Dordrecht
Leiden

gemeenten van 50.000-100.000 inwoners

Heerlen
Emmen
Hilversum
's-Hertogenbosch
Amersfoort
Zwolle
Delft
Ede
Leeuwarden
Haarlemmermeer
Alkmaar
Vlaardingingen
Hengelo
Zoetermeer
Schiedam
Amstelveen
Den Helder
Almelo
Venlo
Zeist
Helmond
Gouda
Velsen
Roosendaal en Nispen
Alphen a/d Rijn
Kerkrade
Nieuwegein
Lelystad
Spijkenisse
Capelle a/d IJssel
Rijswijk
Smallingerland

gemeenten met minder dan 50.000 inwoners

Dit zijn dié gemeenten die niet tot de
categorieën:
- vier grote steden
- overige gemeenten met meer dan 100.000
inwoners
- gemeenten met 50.000-100.000 inwoners
behoren.

Publikaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Sociaal en Cultureel Rapport 1974 (eveneens verschenen in het Engels).

Sociaal en Cultureel Rapport 1976 (eveneens verschenen in het Engels* en het Frans).

- * Sociaal en Cultureel Rapport 1978 (eveneens verschenen in het Engels).
- ** Sociaal en Cultureel Rapport 1980. ISBN90-12-03059-5 (eveneens verschenen in het Engels. ISBN90-12-03498-1). Prijs f35,-.
- ** Sociaal en Cultureel Rapport 1982. ISBN90-12-04012-4 (eveneens verschenen in het Engels). Prijs f39,-.
- * Sociaal en Cultureel Rapport 1984. ISBN90-12-04727-4 (eveneens verschenen in het Engels). Prijs f42,50.

- * Planning in de Bondsrepubliek Duitsland. Een bespreking van enkele belangrijke ontwikkelingen sedert 1967 (1978).
Planning in Frankrijk (1979).
- * De individuele waardering van overheidsuitgaven (1980).
- ** Experimentele welzijnsplanning; interim-rapport (1981). ISBN90-12-03334-9. Prijs f35,-.
- *** Kansen voor welzijnsplanning (1984). ISBN90-346-0235-4. Prijs f10,-.
- *** Experimentele welzijnsplanning; samenvattend eindrapport (1985). ISBN90-346-0554-X. Prijs f10,-.
- * Onderzoek naar achtergronden bij wettelijke maatregelen betreffende politieke participatie (1977).
Woonsubsidies in het licht van de welvaartseconomie (1981).
- * De kwartaire sector, de relatie tussen sectorale ontwikkelingen economische groei (1982).
Het aanbod van arbeid door vrouwen in Nederland (1985).

Inhoudelijke samenhangen welzijnsterrein (i.s.m. de Harmonisatieraad Welzijnsbeleid):

- ** Deel I. Een beleidskader voor hoofdlijnen en prioriteiten (1983). ISBN90-12-04321-2. Prijs f36,-.
- * Deel II. Voortgangsverslag van het onderzoek.

Over voorzieningengebruik en personeel in de kwartaire sector 1983-1987 (i.s.m. het ministerie van Binnenlandse Zaken):

- *** Eindrapport van de commissie Harmonisatie ramingen kwartaire sector (1983). ISBN90-346-0192-7. Prijs f12,50.
- *** Technisch rapport bij het eindrapport van de commissie Harmonisatie ramingen kwartaire sector (1983). ISBN90-346-0193-5. Prijs f5,-.

Project personeelsvoorziening kwartaire sector:

- * De kwartaire sector in cijfers, 1975. Bulletin no.1 (1979).
- ** De kwartaire sector in de jaren tachtig. Bulletin no.2 (1980). ISBN90-12-03094-3. Prijs f25,-.
- *** Arbeidsaanbod ten behoeve van de kwartaire sector in de jaren tachtig. Bulletin no.3 (1982). ISBN90-346-0042-4. Prijs f10,-.
- *** Overaanbod en vraag in de kwartaire sector. Bulletin no.4 (1982). ISBN90-346-0046-7. Prijs f5,-.
- *** Arbeidsvraag en arbeidsaanbod in de gezondheidszorg op lange termijn. Bulletin no.5 (1984). ISBN90-346-0272-9. Prijs f15,-.
- *** Kosten van kwartaire diensten 1970-1983; een statistische verkenning van kostenstructuur en voorzieningengebruik. Bulletin no.6 (1986). Prijs f12,50.

Sociale en culturele studies:

- 1** Profijt van de overheid in 1977 (1981). ISBN90-12-03369-1. Prijs f45,-.
- 2* Inkomen en rondkomen (1981). ISBN90-12-03750-6. Prijs f29,-.
- 3** De sociale atlas van de vrouw 1983 (1983). ISBN90-12-04436-7.
Prijs f30,-.
- 4** Waar blijft de tijd (1983). ISBN90-12-04437-5. Prijs f30,-.
- 5** Berekend beleid (1985). ISBN90-12-04840-0. Prijs f39,50.
- 6** Binding in vrijheid (1985). ISBN90-12-05127-4. Prijs f25,-.
- 7** Enige aspecten van arbeid in de toekomst: een verkenning tot het begin van de jaren negentig (1986). ISBN90-12-05246-7. Prijs f27,50.
- 8** Volkshuisvesting in demografisch en economisch perspectief. (1985).
ISBN90-12-05159-2. Prijs f45,-.

Elders verschenen studies:

- ** Mediagebruik bij verruiming van het aanbod.
Uitgave: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1982).
ISBN90-12-03957-6. Prijs f27,50.
- ** Mediabeleid en cultuurbeleid; een studie over de samenhang tussen de twee beleidsvelden.
Uitgave: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1982).
ISBN90-12-04016-7. Prijs f25,-.
- * De nadagen van de verzorgingsstaat: kansen en perspectieven voor morgen.
Uitgave: Meulenhoff Informatief bv en Sociaal en Cultureel Planbureau (1983).
ISBN90-290-9923-2.
Vrouwen veranderen: ontwikkelingen in feiten en cijfers.
Uitgave: Meulenhoff Informatief bv en Ministerie van Sociale Zaken en
Werkgelegenheid (1985). ISBN90-290-9984-4. Prijs f6,90.

Werkbericht

Het Werkbericht geeft een kort overzicht van de werkzaamheden en de beschikbare informatie bij het SCP. Het verschijnt enkele malen per jaar en is gratis verkrijgbaar. Abonnementen op het Werkbericht kunnen schriftelijk aangevraagd worden bij het Sociaal en Cultureel Planbureau, Postbus 37, 2280 AA Rijswijk.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Sociaal en Cultureel Rapport 1974 (eveneens verschenen in het Engels).

Sociaal en Cultureel Rapport 1976 (eveneens verschenen in het Engels* en het Frans).

- * Sociaal en Cultureel Rapport 1978 (eveneens verschenen in het Engels).
- ** Sociaal en Cultureel Rapport 1980. ISBN90-12-03059-5 (eveneens verschenen in het Engels. ISBN90-12-03498-1). Prijs f35,-.
- ** Sociaal en Cultureel Rapport 1982. ISBN90-12-04012-4 (eveneens verschenen in het Engels). Prijs f39,-.
- * Sociaal en Cultureel Rapport 1984. ISBN90-12-04727-4 (eveneens verschenen in het Engels). Prijs f42,50.

- * Planning in de Bondsrepubliek Duitsland. Een bespreking van enkele belangrijke ontwikkelingen sedert 1967 (1978).
Planning in Frankrijk (1979).
- * De individuele waardering van overheidsuitgaven (1980).
- ** Experimentele welzijnsplanning; interim-rapport (1981). ISBN90-12-03334-9. Prijs f35,-.
- *** Kansen voor welzijnsplanning (1984). ISBN90-346-0235-4. Prijs f10,-.
- *** Experimentele welzijnsplanning; samenvattend eindrapport (1985). ISBN90-346-0554-X. Prijs f10,-.
- * Onderzoek naar achtergronden bij wettelijke maatregelen betreffende politieke participatie (1977).
Woonsubsidies in het licht van de welvaartseconomie (1981).
- * De kwartaire sector, de relatie tussen sectorale ontwikkelingen economische groei (1982).
Het aanbod van arbeid door vrouwen in Nederland (1985).

Inhoudelijke samenhangen welzijnsterrein (i.s.m. de Harmonisatieraad Welzijnsbeleid):

- ** Deel I. Een beleidskader voor hoofdlijnen en prioriteiten (1983). ISBN90-12-04321-2. Prijs f36,-.
- * Deel II. Voortgangsverslag van het onderzoek.

Over voorzieningengebruik en personeel in de kwartaire sector 1983-1987 (i.s.m. het ministerie van Binnenlandse Zaken):

- *** Eindrapport van de commissie Harmonisatie ramingen kwartaire sector (1983). ISBN90-346-0192-7. Prijs f12,50.
- *** Technisch rapport bij het eindrapport van de commissie Harmonisatie ramingen kwartaire sector (1983). ISBN90-346-0193-5. Prijs f5,-.

Project personeelsvoorziening kwartaire sector:

- * De kwartaire sector in cijfers, 1975. Bulletin no.1 (1979).
- ** De kwartaire sector in de jaren tachtig. Bulletin no.2 (1980). ISBN90-12-03094-3. Prijs f25,-.
- *** Arbeidsaanbod ten behoeve van de kwartaire sector in de jaren tachtig. Bulletin no.3 (1982). ISBN90-346-0042-4. Prijs f10,-.
- *** Overaanbod en vraag in de kwartaire sector. Bulletin no.4 (1982). ISBN90-346-0046-7. Prijs f5,-.
- *** Arbeidsvraag en arbeidsaanbod in de gezondheidszorg op lange termijn. Bulletin no.5 (1984). ISBN90-346-0272-9. Prijs f15,-.
- *** Kosten van kwartaire diensten 1970-1983; een statistische verkenning van kostenstructuur en voorzieningengebruik. Bulletin no.6 (1986). Prijs f12,50.

Sociale en culturele studies:

- 1** Profijt van de overheid in 1977 (1981). ISBN90-12-03369-1. Prijs f45,-.
- 2* Inkomen en rondkomen (1981). ISBN90-12-03750-6. Prijs f29,-.
- 3** De sociale atlas van de vrouw 1983 (1983). ISBN90-12-04436-7.
Prijs f30,-.
- 4** Waar blijft de tijd (1983). ISBN90-12-04437-5. Prijs f30,-.
- 5** Berekend beleid (1985). ISBN90-12-04840-0. Prijs f39,50.
- 6** Binding in vrijheid (1985). ISBN90-12-05127-4. Prijs f25,-.
- 7** Enige aspecten van arbeid in de toekomst: een verkenning tot het begin van de jaren negentig (1986). ISBN90-12-05246-7. Prijs f27,50.
- 8** Volkshuisvesting in demografisch en economisch perspectief. (1985).
ISBN90-12-05159-2. Prijs f45,-.

Elders verschenen studies:

- ** Mediagebruik bij verruiming van het aanbod.
Uitgave: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1982).
ISBN90-12-03957-6. Prijs f27,50.
- ** Mediabeleid en cultuurbeleid; een studie over de samenhang tussen de twee beleidsvelden.
Uitgave: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1982).
ISBN90-12-04016-7. Prijs f25,-.
- * De nadagen van de verzorgingsstaat: kansen en perspectieven voor morgen.
Uitgave: Meulenhoff Informatief bv en Sociaal en Cultureel Planbureau (1983).
ISBN90-290-9923-2.
Vrouwen veranderen: ontwikkelingen in feiten en cijfers.
Uitgave: Meulenhoff Informatief bv en Ministerie van Sociale Zaken en
Werkgelegenheid (1985). ISBN90-290-9984-4. Prijs f6,90.

Werkbericht

Het Werkbericht geeft een kort overzicht van de werkzaamheden en de beschikbare informatie bij het SCP. Het verschijnt enkele malen per jaar en is gratis verkrijgbaar. Abonnementen op het Werkbericht kunnen schriftelijk aangevraagd worden bij het Sociaal en Cultureel Planbureau, Postbus 37, 2280 AA Rijswijk.

SCP-cahiers:

- 1* De sociale en culturele situatie in het Noorden van Nederland. Een secundaire analyse van het Leefsituatie-onderzoek + bijlagen (1975)
- 2* Ontwikkelingslijnen leerlingen en onderwijzend personeel tot 2000 (herziene versie, 1978)
- 3* Leeftijdstructuur bevolking en rijksoverheid- en sociale verzekeringsuitgaven 1975-2000 (1975)
- 4* Manpowerplanning voor de bejaardenzorg (1976)
- 5 Raming van aanbod van en vraag naar abiturienten van enkele sociaal-pedagogische opleidingen (1976)
- 6 Heterogene groepen op de Middenschool: een middel tot gelijkheid van kansen? (1976)
- 7* Naar sociale indicatoren op het terrein van de volksgezondheid (1976)
- 8* Autogebruiksbeperking: mogelijkheden en aanvaardbaarheid (1976)
- 9* Voorlopige rangorde van gemeenten naar 'sociale achterstand' (1977)
- 10* 'Een week tijd' rapport van een onderzoek naar de tijdsbesteding van de Nederlandse bevolking in oktober 1975 (1977)
- 11* Sociale atlas van de vrouw (1977)
- 12* Profijt van de overheid (1977)
- 13* Satisfactie en leefsituatie (1978)
- 14* Sociale achterstanden in wijken en gemeenten (1980)
- 15* Geïntegreerd sociaal beleid? Samenvatting van een oriënterend onderzoek naar integratie bij de beleidsvorming m.b.t. bejaarden en werkende jongeren (1979)
- 16* Sociale indicatoren, een bewuste keuze? (1979)
- 17 Over dagelijkse problemen en gebeurtenissen (1979)
- 18* De structuur van het educatieve beleidsveld; een inventarisatie van organisaties (1979)
- 19 Bevolkingsprognose allochtonen in Nederland; deel I. Turken en Marokkanen (1980)
- 20* Jeugdwerkloosheid: achtergronden en mogelijke ontwikkeling (1980)
- 21 Planning in Zweden (1981)
- 22* Allochtonen; huisvesting en spreiding (1981) (herziene versie 1981)
- 23* De structuur van het beleidsveld zorg; een inventarisatie van organisaties + (losse) bijlagen (1981)
- 24 Dienstverlening en gezondheidszorg; een modelmatig vooronderzoek (1981).
- 25* Planvorming kwartaire sector (1981).

**De hieronder vermelde SCP-cahiers zijn uitsluitend te bestellen door vooruitbetaling op:
giro 751, t.n.v. Distributiecentrum Overheidspublicaties, postbus 20014, 2500 EA
's-Gravenhage, onder vermelding van het ISBN-nummer.**

- 26* Zorgen voor later; desiderata voor een toekomstig ouderenbeleid (1981).
ISBN90-346-0014-9. Prijs f 5,-
- 27 Arbeidsplaatsenplannen of arbeidsplaatsen plannen? (1981).
ISBN90-346-0015-7. Prijs f 5,-
- 28 Bevolkingsprognose allochtonen in Nederland; deel II. Surinamers en Antillianen
(1982). ISBN90-346-0017-3. Prijs f 5,-
- 29 Maatschappelijke aspecten van de financiering van de volkshuisvesting (1982).
ISBN90-346-0041-6. Prijs f 5,-
- 30 Een algemene arbeidsduurverkortng met tien procent; enkele gevolgen voor
inkomens, collectieve uitgaven en werkgelegenheid (1982).
ISBN90-346-0049-1. Prijs f 5,-
- 31 Hoe verder?; advies over de nota 'verder na de basisschool' (1982).
ISBN90-346-0055-6. Prijs f 5,-
- 32 Planning van educatieve voorzieningen (1982). ISBN90-346-0076-9. Prijs f 5,-
- 33 Zuinig met recht (1982). ISBN90-346-0077-7. Prijs f 10,-
- 34 Ontwikkelingslijnen leerlingen en onderwijzend personeel tot 2000 (1982).
ISBN90-346-0074-2. Prijs f 5,-
- 35 Bevolkingsprognose allochtonen in Nederland; Turken en Marokkanen
herziene versie 1982 (1982). ISBN90-346-0078-5. Prijs f 5,-
- 36 De voorzieningsituatie van de kleine plattelandskernen in Nederland (1983).
ISBN90-346-0157-9. Prijs f 10,-
- 37 Vooroordeel tegenover etnische minderheden (1983).
ISBN90-346-0199-4. Prijs f 10,-
- 38 Collectieve uitgaven en demografische ontwikkeling, 1970-2030 (1984).
ISBN90-346-0239-7. Prijs f 10,-
- 39 Kosten en financiering van bejaardenvoorzieningen, 1981-1991 (1984).
ISBN90-346-0269-9. Prijs f 10,-
- 40* Woonuitgaven 1980-2000; een analyse van mogelijke ontwikkelingen (1984).
ISBN90-346-0334-2. Prijs f 10,-
- 41* Sociale en Culturele Verkenningen 1985: proefnummer (1984).
ISBN90-346-0345-8. Prijs f 10,-
- 42 Inhoudelijke samenhang binnen het sociale en culturele terrein (I) (1984).
ISBN90-346-0391-1. Prijs f 10,-
- 43 Trendrapport kwartaire sector 1983-1990 (1984). ISBN90-346-0392-X. Prijs f 10,-
- 44 De structuur van het kunstbeleid (1985). ISBN90-346-0472-1. Prijs f 10,-
- 45 Criminaliteit, pakkans en politie (1985). ISBN90-346-0514-0. Prijs f 10,-
- 46 Musea, een prijs waard? (1985). ISBN90-346-0515-9. Prijs f 10,-
- 47 Jongeren in de jaren tachtig (1985). ISBN90-346-0555-8. Prijs f 10,-
- 48 Sociale en Culturele Verkenningen 1986 (1985). ISBN90-346-0591-4. Prijs f 10,-
- 49 Auteursrecht en cultuurproductie (1986). ISBN90-346-0754-2. Prijs f 12,50
- 50 Bestaande wet- en regelgeving op het terrein van de cultuur (1986).
ISBN90-346-0824-7. Prijs f 12,50.
- 51
- 52 Memorandum kwartaire sector 1986-1990 (1986). ISBN90-346-0832-8. Prijs
f 12,50

De hieronder vermelde publikaties in de serie Stukwerk zijn gratis te verkrijgen bij het SCP, Postbus 37, 2280 AA Rijswijk.

- 1* Korter werken in de kwartaire sector (1983)
- 2* Samenhangen in de zorg voor ouderen (1983)
- 3* Profijtbeleid van de overheid (1983)
- 4 Werkprogramma 1982-1983 (1983)
- 5 Regeerakkoord en kwartaire sector (1983)
- 6 Voorspellingen voor het voorzieningenniveau in nieuwbouwwijken (1983)
- 7 Schoolkeuzemotieven en meningen over onderwijs (1983)
- 8* Sociale werkvoorziening: voor wie? (1983)
- 9* Kinderen met problemen; extra zorg in het onderwijs (1983)
- 10* Koppeling van databestanden (1983)
- 11 Planning van het openbare bibliotheekwerk (1983)
- 12 Van school naar werk (1983)
- 13 Opvattingen van werklozen 1974-1982 (1983)
- 14 Tijdsbesteding en overheidsbeleid (1984)
- 15 De arbeidsmarkt voor hoger opgeleiden (1984)
- 16 Enige ontwikkelingen in vakantiebesteding (1984)
- 17 Samenhang in de zorg voor geestelijk gehandicapten (1984)
- 18* Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vergeleken (1984)
- 19 Samenhang bij kunstzinnige vorming (1984)
- 20 Samenhang van sportvoorzieningen (1984)
- 21* Enkele gevolgen van de stelselherziening sociale zekerheid (1984)
- 22 Samenhang in de overheidszorg voor informatie en cultuur (1984)
- 23 Samenhang in de schoolgezondheidszorg (1984)
- 24 De prijs van avondonderwijs (1984)
- 25 Korter werken en vervoer (1985)
- 26 Samenhang in de zorg rond sociale werkvoorziening (1985)
- 27 Samenhang in de hulpverlening aan justitie-cliënten (1985)
- 28 Samenhang in de geestelijke gezondheidszorg voor volwassenen (1985)
- 29 Evenredigheid en toegankelijkheid (1984)
- 30 Bibliotheek en contributie (1985)
- 31 Samenhang in de zorg rond geboorte en jonge kinderen (1985)
- 32 Samenhang tussen basis- en voortgezet onderwijs (1986)
- 33 Vergrijzing, ontgroening en collectieve uitgaven (1985)
- 34 Samenhang in de politiezorg (1986)
- 35 Samenhang in de zorg: substitutiemogelijkheden op een viertal terreinen (1986)

- =====
- * niet meer voorradig; te leen bij de bibliotheek van het SCP, tel. 070-949330.
 - ** verkrijgbaar bij de Staatsuitgeverij, Den Haag, tel. 070-789418.
 - *** verkrijgbaar bij het Distributiecentrum Overheidspublicaties, Den Haag, tel. 070-789527.

Dit boek is verzorgd door

Imago voorlichting en boekverzorging B.V. i.o.
telefoon: 070 - 549302